May 1913

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES.

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 185.

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्री भा स्क रा चा र्य वि र चि त म् ।

(BRAHMASÛTRA)

WITH

A COMMENTARY BY BHÂSKARÂCHÂRYA.

EDITED BY

Pandit Vindhyeśvarî Prasâda Dvivedin,
Librarian Govt Sanskrit College,
BENARES.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT.
BENARES.
AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:
PAṆDITA JYESHTHÂRAMA MUKUNDAJI BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO. BOOKSELLERS, LONDON
Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,
AT THE VIDYÂ VILÂSA PRESS
BENARES.

Price Rupee one.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १८५

(१)श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः (मीमांसा) २

नायं विरोधो धर्मान्तरेण चाभिव्यक्तनामरूपादनभिव्यक्तनामरूपत्वं धर्मान्तरं तेनासदिति व्यपदिश्यते । लोके ऽपि यदतिसूक्ष्मं व्यवहारायोग्यं च असदिति व्यपदिश्यते कथमवगम्यते वाक्यशेषात् तत्सदासीदिति तच्छब्देन प्रकृतपरामर्शादत्यन्तासत्त्वे तदनुपपत्तेः ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

इतश्च कारणे कार्यस्य सत्त्वं युक्तेः का पुनर्युक्तिर्मृत्पिण्डात् घटो जायते न दधि शशविषाणं वा यद्यसन् घटो जायेत असत्त्वाविशेषाच्च ततस्तयोरप्युत्पत्तिः स्यात् । ननु च कारणशक्तिनियमात् व्यवस्था भविष्यति नेति ब्रूमः स एवास्माभिः पर्यनुयुज्यते कथं कारणशक्तिनियम इति असत्त्वाविशेषे मृत्पिण्डस्य या शक्तिः कथमेकत्र सा नियम्यत इति कार्यस्य कारणे सद्भावमुक्त्वा नियमहेतुरुच्यमानो यः कश्चित् स सर्वः पर्यनुयोगं नातिवर्तते तस्मात् सत्कार्यमुत्पद्यते इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ननु तथापि कारणस्वरूपवत् कार्यस्य सिद्धत्वात् कारकव्यापारोऽनर्थकः स्यात् । अथाभिव्यक्त्यर्थ इति चेदभिव्यक्तिः किं विद्यमाना उत अविद्यमाना इति यदि सती कुम्भकारादिव्यापारानर्थक्यं तदवस्थमितरत्रासत्कार्यवादप्रसङ्गः । अत्रोच्यते । सदेव कार्यं कुतः कारणमेव हि तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं कार्यमिति गीयते । अवस्थातद्वतोश्च नात्यन्तभेदो न हि शुक्लपटयोर्धर्मधर्मिणोरत्यन्तभेदः किन्त्वेकमेव वस्तु न हि निर्गुणं नाम द्रव्यमस्ति न हि निर्द्रव्यो गुणोऽस्ति तथोपलब्धेः उपलब्धिश्च भेदाभेदव्यवस्थायां प्रमाणं प्रमाणव्यवहारिणां तथा कार्यकारणयोर्भेदाभेदावनुभूयेते(१) । अभेदधर्मश्च भेदो यथा महोदधेरभेदः स एव तरङ्गाद्यात्मना वर्तमानो भेद इत्युच्यते न हि तरङ्गादयः पाषाणादिषु दृश्यन्ते तस्यैव ताः शक्तयः शक्तिशक्तिमतोश्चानन्यत्वमन्यत्वं चोपलक्ष्यते यथाग्नेर्दहनप्रकाशनादिशक्तयो भेदाः यथा च वायोः प्राणादिवृत्तिभेदेन भेदः । तस्मात् सर्वमेकानेकात्मकं नात्यन्तमभिन्नं भिन्नं वा । तदेवं प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चास्मत्पक्षे प्रमाणत्रयं त्वत्पक्षे न किञ्चिदस्तीति विशेषः । कोऽसावागमः एषः सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति इदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रलयकाले कारणात्मनावस्थानं दर्शयति । यदा चाभिव्यक्तिहेतुश्चक्रादिस-

(१) उपलभ्येते – पा० २ पु० ।

न्निधिस्तदाभिव्यक्तिर्यदा वासन्निधिस्तदा तिरोभूतिस्तद्धेतूनां चान्ये हेतवस्तेषामप्यन्य इत्यनादित्वात् संसारस्याविरोधो भोगस्य च धर्माधर्मनिमित्तत्वात् साधनानामभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती तदपेक्षया भवत इत्यनवद्यम् । ततश्चाभिव्यक्तितिरोभावावस्थयोरन्योन्याभिभवादन्यतरावस्थानं मरकतप्रभवे चेतरेषां श्रौतश्च दृष्टान्तोऽनुसन्धातव्यो निरवयवो वटकणिकाऽणिमी तां तामवस्थां गत्वा स्थूलीभवन्नुपलभ्यते दर्शितं च महान्यग्रोधस्तिष्ठतीति । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम यथा च पुंस्त्वं विद्यमानमेव यौवनावस्थायामभिव्यज्यते अन्यथा षण्डस्यापि पुंस्त्वप्रसङ्गात् । कथं वा असदुत्पत्तिर्गीयते न ह्यसतो जननि कर्तृत्वं दृष्टं शशविषाणं जायत इत्यपि च । यतो मृद्दण्डचक्रादेर्घटोत्पत्तिर्वर्ण्येत तस्य नित्या शक्तिराहोस्विदनित्या यदि नित्या नित्योत्पत्तिप्रसङ्गोऽन्यानपेक्षत्वात् अथानित्या साप्यन्येन कर्तव्या साप्यन्येनेत्यनवस्था प्रसज्यते । नियतकारणोपादानं च न प्राप्नोति शक्तीनामनन्तत्वात्(१) । अथ मन्यसे कारणशक्तयो नित्या एव तास्तु सहकारिवशात् कार्यं जनयन्तीति तत्रोच्यते सहकारिभिर्य उपकारः क्रियते शेषश्चेदुत्पद्यते तदुत्पत्तावन्यः सहकारीत्यनवस्था शक्तिनित्यत्वे तु नित्यकार्यप्रसङ्गादित्युक्तो दोषः । अपि च सुवर्णार्थिनः कुण्डलग्रहणं न प्राप्नोति सुवर्णकुण्डलयोरन्त्यन्तभेदात् अपि च पञ्चपलिके पटे परिमाणाधिक्यप्रसङ्गः श्रुतिदर्शनबाह्यत्वाच्चाऽसत्कार्यवादो वैशेषिकपक्षोऽप्यसङ्गत इति । तद्वदेव प्रमाणशून्यवादिपक्षोऽप्यभावाद्भावोत्पत्तिरुभयोरभाव इति दर्शनं निरस्तं वेदितव्यम् । युक्तिर्व्याख्याता शब्दान्तराच्च सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति । असच्छब्दादन्यः सच्छब्दान्तरं कथमसतः सज्जायेत इत्याक्षिप्य सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा पटः संवेष्टितः क्वचित् प्रसारितो वा न भिद्यते तथा कारणं स्वरूपावस्थं कार्यावस्थं च न भिद्यते ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

यथा प्राणापानादि हृदि वृत्तिर्वायुर्नाभिनासिकादिषु स्थानेषु

(१) अनित्यत्वात् – पा० २ पु० ।

प्राणायामेन निरुद्धः स्वरूपेणावतिष्ठते निरोधान्मुक्तः पञ्चधा तथा ब्रह्मेति ॥ २० ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥२१॥

अथाक्षेपः क्रियते। हितस्याकरणमहितस्य चानुष्ठानमादिग्रहणादिदं जगन्मायारचितमिति स्मरणं प्रसज्यत इत्येवमादिदोषपरिग्रहः। कस्मादितरव्यपदेशादितरस्य शारीरस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशात् तत्त्वमसीति ततश्च ब्रह्मणो यत् स्रष्टृत्वं तत् शारीरस्येति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। शारीरादधिकं सांसारिकधर्मातीतं सर्वज्ञं स्रष्टारं ब्रूमः सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति शारीर आत्मोपक्षेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जतीत्येवं जातीयकात् भेदनिर्देशात् ईश्वरोऽन्यः स्रष्टा। यदि वायं जीवः स्रष्टाभ्युपगम्येत प्रादुःस्युरेते दोषाः जीवपरयोश्च भेदः पुरस्तात् प्रतिष्ठापितो नेश्वर एव संसारीति यथा वात्यन्तभिन्नो जीवो न भवति तथा वक्ष्यामः। ननु भेदाभेदौ कथं परस्परविरुद्धौ सम्भवेतां नैष दोषः।

प्रमाणतश्चेत् प्रतीयते को विरोधोयमुच्यते।
विरोधे चाविरोधे च प्रमाणं कारणं मतम् ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

अपि च यथा लोके पृथिवीत्वाविशेषे ऽपि पद्मरागादीनां प्रक्षीणपाषाणादीनां चान्योन्यभेदो दृश्यते। आदिग्रहणेनान्नपानादीनां केशनखादीनां च ग्रहणम। तथा ब्रह्मण एकत्वे ऽपि जीवप्राज्ञयोर्भेदो न विरुध्यते। तदनुपपत्तिः परोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ २३ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

अन्यथा पुनराक्षेपः क्रियते। ननु चोदनायाः स्वतः प्रामाण्यात् सिद्धं जगत्कारणं ब्रह्म कथमाक्षेपः सत्यमेवम् तथाप्यनुमानविरो-

धाम्नासौ चोदनार्थः शक्यते ऽवधारयितुम् अतस्तदनैकान्तिकोपादा-नार्थमारभ्यते । कुम्भकारादीनामनेकसाधनोपसंहारेण प्रवृत्तिद्-र्शनाद्बाह्यकारकोपादानमुपसंहारः प्रागुत्पत्तेश्च नास्ति बाह्यसाधनं सामग्री ब्रह्मणस्तद्सहायं ब्रह्म प्रवृत्त मिति न शक्यमवधारयितुमिति प्राप्ते प्रतिविधीयते । ब्रह्म स्वत एव परिणमते तत्स्वाभाव्यात् । यथा क्षीरं दधिभावाय अम्भो हिमभावाय न तु तत्राप्यातञ्चनमाधारभूतं च द्रव्यमपेक्ष्यते । नैतदस्ति ब्रह्मत्वात् तस्य स्थितो स्थानी व्याप्रियते आ-तञ्चनेनाम्लादिना त्वार्यते पयसः परिणामशक्तिः स्वत एव न कदा-चिदम्भसा दधि सम्पादयितुं शक्यते । तन्तुनाभश्च स्वत एव प्रवर्तते । कुम्भकारादीनामनीश्वरत्वात् स्वतः सामर्थ्याभावात् साधनान्त-रापेक्षा युक्ता । ब्रह्म पुनः सर्वेशं सर्वशक्ति यः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति । हीति हेतौ ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

अपिशब्दः सम्भावनायां न केवलमचेतनसादृश्यं चेतनैर-प्यस्ति इत्याह । यथा देवा महर्षयः बाह्यसाधनमनपेक्ष्य विचित्राणि कार्याणि वितन्वते अणिमाद्यैश्वर्ययोगादिति योगशास्त्रपुराणादिषु वर्ण्यते । यथोर्णनाभः स्वयं प्रवर्तते । यथा बलाका रेतःसेचनमन्तरेण गर्भं दधत इत्यादिग्रहणम् दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तानन्त्यादागमसिद्धस्या-र्थस्यानुमानेन दूषणमृणां धनं वा न शक्यते कर्तुमिति ॥ २५ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

पुनरप्यन्यथाक्षिप्यते । निरवयवं ब्रह्म यदि कार्याकारेण परिणमते कृत्स्नप्रशक्तिः क्षीरवतश्च यदिदं दृश्यते स्थूलं जगदेतदेव ब्रह्मेत्यु-पदेशशास्त्रमनर्थकं स्यात् प्रत्यक्षादिसिद्धत्वात् । यदि च सावयवं स्यात् ततोस्यैकदेशः परिणमतेऽन्यैकदेशोऽवतिष्ठत इति शक्यम-वकल्पयितुम् । सावयवमेवेति चेत् निरवयवत्वस्य वाचकः शब्दः कु-प्येद्विरुद्ध्येतेत्यर्थः । को सौ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषो निस्कलं निष्क्रियं शा-न्तं निरवद्य(१)मस्थूलमनणवहृस्वमित्यतश्च ब्रह्मणः परिणामानुपपत्तेः प्रधानमेष्टव्यमिति तात्पर्यार्थोऽत्र कश्चिदाह कृत्स्नैकदेशशब्दौ ब्रह्मणि

(१) निरवयवं – पा० २ पु० ।

न सम्भवतः सावयवे हि द्रव्ये तौ दृश्येते इति नैतत् सन्दिग्धम् । न ह्यत्र शब्दप्रयोगो विचार्यते । सावयवत्वे निरवयवत्वे च ब्रह्मणः परिणामानुपपत्तिः पूर्वपक्षवादिना प्रसाध्यते । तत्र समाधानमनुक्त्वा स्वपक्षसिद्धिर्नास्ति । तत्रोच्यते ॥ २६ ॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । न कृत्स्नप्रसक्तिरप्रच्युतस्वरूपं ब्रह्म परिणमते । कथं श्रुतेः । सेयं देवतेक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता इति तेजोऽबन्नव्यतिरिक्तां परां देवतां दर्शयति । शब्दप्रमाणत्वाच्चास्यार्थस्य न स्वाविकल्पेन चालयितुं शक्यते । तदनन्यत्वमित्यत्र चास्माभिरुक्तं शक्तिविशेषलक्षणः परिणाम इतीश्वरस्य द्वे शक्ती भवतो भोग्यशक्तिरेका भोक्तृशक्तिश्चापराप्यभोग्यशक्तिश्च साकाशादिरूपेणाचेतनपरिणामापत्तेर्भोक्तृशक्तिः सा चेतना जीवरूपेणावतिष्ठते । तत्र यथा सूर्यः स्वरश्मीन्विक्षिप्योपसंहरति एवं प्रपञ्चनानन्तभेदां शक्तिं विक्षिप्योपसंहरति परमेश्वर इत्युपपन्नम् । क्षमापादादिनापि लोके निरवयवस्याशरीरस्य मायाकर्तृत्वं न दृष्टमिति पूर्वशक्तिरभ्युपगन्तव्या ततो वरं यथाभूतसृष्टिविषया शक्तिरभ्युपगम्यताम् ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्रास्त्वहि ॥ २८ ॥

नैतदत्यन्ताश्चर्यं निरवयवस्य स्वरूपाप्रच्युतिः कार्य्यसृष्टिश्चेति । यथा विज्ञानात्मनि स्वप्नदृशि चित्राः सृष्टयः श्रूयन्ते न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इति तथेश्वरस्य भवतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

सांख्यस्यापि स्वपक्षे समानो दोषस्त्रिगुणं निरवयवं प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमते इत्युपगच्छतः कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वप्रतिज्ञाहानिर्वेति समानो दोषो वैशेषिकस्यापि परमाणूनां निरवयवत्वाभ्युपमात् ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

कथं पुनर्गम्यते सर्वशक्त्युपेता परा देवतेति तदुच्यते सर्वोपेता । चशब्दः सम्भावनायाम् । तद्दर्शनात्सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इति ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

सर्वशक्तिमत्त्वे सत्यपि विगतकार्यकरणत्वान्न कार्ये व्याप्रियत इति चेत्तत्रवक्तव्यं तदुक्तं शब्दमूलत्वादिति ॥ ३१ ॥

न प्रयोजनत्वात् ॥ ३२ ॥

अन्यथाक्षिप्यते न परा देवता सृष्टौ प्रवर्तते । आप्तकामा हि श्रूयते तस्याः प्रवृत्तौ प्रयोजनाभावादिह च प्रयोजनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम् । तथाचोक्तं मीमांसकैः जगच्चासृजतस्तस्य किं नामेष्टं न सिद्ध्यति । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते । अथास्ति प्रयोजनमस्मदादितुल्यत्वादाप्तकामता निवर्तते अत्रोच्यते ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । न तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजनं किं तु लीलाकैवल्यं स्वरसेन या क्रीडास्वरूपा चेष्टा सा लीला तस्याः कैवल्यं केवलभावो यथा लोके राजप्रभृतीनां परिपूर्णकामानामपि क्रीडार्थो प्रवृत्तिर्भवति तथेश्वरस्याप्रकाद्यापि(१) प्राणिकर्मापेक्षया सृष्टिप्रवृत्तिरुपपद्यते न च स्वभावः पर्य्यनुयोक्तुं शक्यते ॥ ३३ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ ३४ ॥

यदि तर्हीश्वरो लीलया प्रवर्तते तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयातां नीचमध्यमोत्तमाः प्राणिनो विदधतः । वैषम्यं नाम रागद्वेषमोहयोगस्ततश्चानीश्वरत्वमस्मदादिवन्नैर्घृण्यं क्रूरभावश्चण्ड-

---

(१) आप्तकामस्यापि पा० पु० ।

ता नरके पातयत इति चेन्नेति ब्रूमः । कस्मात्प्राणिकर्मसापेक्षत्वादीश्वरस्य स्वकर्मवशेनैव प्राणिनां वैचित्र्यम् । यथा शालिकोद्रवादिबीजकृतमङ्कुरादिवैचित्र्यं पर्जन्यः साधारणकारणमेवमीश्वरो ऽपि । तथाहि कर्मानुरूपां प्रकृतिमीश्वरस्य कौषीतकीनां श्रुतिर्दर्शयति एष त एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यः उन्निनीषत एष त एवासाधुकर्मणो ऽनुषज्जति तं यमधो निनीषत इति । केचिदत्राधिकरणानुपयोगिनीं प्रमाणशून्यां प्रक्रियां रचयन्ति । अविद्यानिबन्धनो ऽन्तर्यामिसर्गः कर्मबन्धनो मनुष्यादिसर्ग इति । तदसदन्तर्यामिपरमात्मनोः नियन्तृरूपाशक्तिः पारमार्थिकी न हि सा केन चित्कल्पिता येनाविद्यानिबन्धनाप्यस्मन्मृगतृष्णादिवदुक्तं च पुरस्तात्परमात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

अकस्माद्विभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

अत्राह प्रलयकाले सुषुप्तावस्थायां वावतिष्ठते ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

कथं पुनरनादित्वं तदुच्यते । यद्यनादिः संसारो न स्यात पूर्वकृतकर्माभावाद्वैचित्र्यं नोपपद्यते किञ्चोपपद्यते बीजाङ्कुरन्यायेनानादित्वं कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिस्तन्निमित्ता च कर्मोत्पत्तिरित्यत्र । केचिच्चोदयन्ति बीजाङ्कुरदृष्टान्तो न युक्तः । कस्मात् । इतरेतराश्रयत्वात् । किं बीजं पूर्वमुताङ्कुर इति । न तत्र पूर्वापरव्यवस्था शक्या निरूपयितुम् । यत् पूर्वं तत् कारणं यत् परं तत् फलमिति कार्यकारणभावो व्यवस्थाप्यते । तदिहाशक्यमित्यत्र प्रतिविधीयते । नात्र बीजाङ्कुरजात्योः कार्यकारणभावः किं तु व्यक्तीनामेव । न च तत्रेतराश्रयता । पूर्वसिद्धाद्बीजादङ्कुरो जायते तच्च बीजं पूर्वसिद्धादङ्कुरादिति विस्पष्ट एव कार्यकारणभावो भ्रान्त्या तु दूषणकल्पनमपि चोपलभ्यते । अनादित्वं सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद्यथा पूर्वस्मिन् कल्पे कृतवानित्यर्थः । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति प्राणधारणवचनेन जीवशब्देन परामर्शीभूतेन च सम्ब-

न्धेनायं व्यपदेशो नाभविष्यता भूतस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति ॥ ३६ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

स्वपक्षोपसंहारार्थं सूत्रम् । सर्वधर्मा सर्वशक्तिरित्येवमादयस्ते च ब्रह्मणि जगत्कारणे परिगृह्यमाणे उपपद्यन्ते । तस्माद्ब्रह्मैव जगत्कारणमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्रभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ १ ॥

स्वपक्षस्थापनं कृत्वा परपक्षनिराकरणायेदानीमारभ्यते । ननु स्वपक्षस्थापनमेव मोक्षार्थिभिः कर्त्तव्यं किं परपक्षदूषणेनेति । सम्यगाह भवान् किं तु स्वसिद्धान्त एव स्थितिं न लभते प्रतिपक्षनिराकरणेन विना । तर्कशास्त्राणामपि मोक्षमार्गप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वात्परतन्त्रप्रज्ञाः प्रायेण प्राणिनस्तेष्वेवावलम्बेरन्नागमदर्शनं च नाद्रियेरन्नतस्तेषामसारतोपपादनाय प्रारभ्यते । निर्णयार्थं वेदशास्त्रं सर्वप्रमाणैस्तर्केण च स्वपक्षदूषणं चान्तरेण न सिध्यति । तथा चोक्तं न्यायशास्त्रे तत्त्वावसानो वाद इति । वादश्चायं यत्र शिष्येभ्यः तत्त्वं प्रतिपाद्यते । अन्यत्र जल्पो भवति । तथा लक्षणमपि(१) पादेन कृतं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः स्वसिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । यथोक्तोपपन्नः छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः । सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डेति । तत्र सांख्या मन्यन्ते त्रिगुणमचेतनं प्रधानं जगत्कारणं तस्यास्तित्वे पञ्चहेतूनन्वयादीनाचक्षते ।

अन्वयात्परिमाणाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति ॥

तत्रान्वयस्तावत्सुखदुःखमोहान्विताः बाह्याध्यात्मिका भेदा दृश्यन्ते ये च यदन्विता दृश्यन्ते तदेककारणपूर्वकास्ते । यथा शरावादयो मृदान्वितास्तत्पूर्वकास्तद्वदत्रापि सुखदुःखमोहात्मकं त्रिगुणं कारणमनुमीयते । द्वितीयो हेतुः परिमाणादिति । द्विविधं च परिमाणं रूपपरिमाणं संख्यापरिमाणं च महदहङ्कारः पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्च महाभूतानीति । ये च

---

(१) सुपपादनेति द्वि० पु० पा० ।

परिमितास्ते च सामान्यकारणपूर्वकाः यथा शरावादय एव मेवमहदादयः परिमितास्तेषामेकं सामान्यकारणमस्तीत्यनुमीयते इत्यत्र वदामो ऽनुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं जगत्कारणं कुतो रचनानुपपत्तेः । कर्मानुरूपभोगसिध्यर्थं विचित्रं जगन्निरचयितुं न शक्नोत्यचेतनत्वात्पाषणादिवत् । चेतनावद्भिः प्रज्ञावद्भिः शिल्पिभिः प्रसादरथशयनादिभोग्यं वस्तुजातं क्रियमाणं दृश्यत इति वैधर्म्योदाहरणमन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति चशब्दो न हि सुखदुःखमोहान्विता रूपादयो ऽवभासन्ते । सुखादयश्चित्तधर्माः प्रतिपुरुषमन्तरे च सम्पद्यन्ते न वाह्यार्थाकारतयानुगताः वाह्यविषयनिमित्तास्तूत्पद्यन्ते चेतनस्यात्मीयवासनानुरूपेण । तस्मादसिद्धो हेतुरन्वयादिति । दृष्टान्ते पुनः प्रत्यक्षो ऽन्वयस्त्रिविधो हेत्वाभासो ऽसिद्धोनैकान्तिको विरुद्धश्चेति । पक्षधर्मतया यो नास्ति सो ऽसिद्धो नाम। यथा शब्दानित्यत्वे साध्ये उत्पत्तिमत्त्वम् शब्दश्चाक्षुषत्वादिति। पक्षप्रतिपक्षयोर्वर्त्तमानो ऽनैकान्तिको यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । इष्टविघातकृद्विरुद्धो यथा शब्दनित्यत्वे साध्ये उत्पत्तिमत्त्वम् । शक्तितः प्रवृत्तेरित्यादयो हेतवो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

अनुपपत्तेरिति प्रवृत्तेः । इतश्चानुपपन्नं कापिलं मतमचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः चेतनाधिष्ठितानां रथादीनां प्रवृत्तिदर्शनात् । न हि मृदादयो रथादयो वा स्वकार्येषु स्वयं प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते । ननु केवलस्यापि चेतनस्य प्रवृत्तिशक्तिर्न दृष्टा कथं ब्रह्मणः प्रवृत्तिशक्तिरिति चेदुक्तमत्र सर्वशक्तित्वादिति । नास्माभिरनुमानेन कारणं कल्प्यते ॥ २ ॥

पयो ऽम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

ननु चाचेतनस्यापि प्रवृत्तिर्दृष्टा यथावत्सविवृद्धये पयसो ऽम्बुनश्च स्यन्दनं लोकानामनुग्रहायेति चेन्न । तत्रापि निमित्तान्तरमस्ति । स्नेहाद्वत्सविवृद्धये धेनुः प्रवृत्तयति पयो द्रवत्वाच्च क्षरति वत्सगोपनेन । अप च निम्नदेशापेक्षया द्रवत्वात्स्यन्दते । चेतनाधिष्ठानं

तु सर्वत्र श्रुतिसिद्धम् । यो ऽप्सु तिष्ठन्नेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो ऽन्या नद्यः स्यन्दन्त इति । प्रत्यक्षत्वाद्वा नोपपत्तिः । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम गुरुत्वात्सावयवत्वाच्च क्षरणं युज्यते विपरीतं प्रधाने ॥ ३ ॥

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ४ ॥

व्यतिरिक्तस्य बाह्यस्य प्रवर्त्तनस्याभावात् प्रधानस्यस्वतः प्रवृत्तिः सा च नित्या स्यादनपेक्षत्वात्ततश्च सर्वदा सर्ग एव स्यात् ॥ ४ ॥

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

यथा तृणोदकमुपयुक्तं क्षीरभावेन परिणमते तथा प्रधानं महदाद्याकारेण परिणमत इत्युच्यते न तृणादिवत् परिणामो वक्तुं शक्यते ऽन्यत्राभावादनडुहि । न हि सौरभेयभक्षितं तृणं क्षीरीभवति किं तर्हि धेनूपयुक्तमेवातो न स्वत एवेति शक्यं वक्तुं सामग्रीविशेषापेक्षित्वात् ॥ ५ ॥

अभ्युपगमे ऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

एवं तावत् स्वतः प्रवृत्तिसामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । यद्यपि भवतो बुद्धिमनुरुध्यमानैरस्माभिः प्रवृत्तिरभ्युपगम्येत तथापि तस्याः प्रवृत्तेरर्थाभावात् प्रयोजनाभावादित्यर्थो न तस्य चेतनत्वाद्भोगो न पुरुषस्य मुक्तरूपत्वान्नापवर्गार्था सा सततभोगप्रसङ्गात् अपवर्गाभावो न चोभयार्थाप्रवृत्तिर्विरोधात् । प्राक्प्रवृत्तेश्च पुरुषस्य मुक्तरूपत्वात् नापवर्गार्था । न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था चेतनधर्मत्वादौत्सुक्यस्य स्पृहायोगस्याचेतनं च प्रधानम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

सार्थभ्रष्टावन्धपङ्गू ग्रामगमनार्थिनौ तत्र पङ्गुरन्धमधिष्ठाय प्रवर्त्तयति । अश्म चायस्कान्तो ऽयं प्रवर्त्तयति । तथा भोक्ता पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयति चेत् तदुत्तरं तथापीति । निष्क्रियत्वाभ्यु-

पगमात् आत्मनः प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमे ऽभ्युपगमविरोधः। पङ्गु पुनर्वा चान्धं प्रवर्त्तयति। अयस्कान्तोपि च समीपादवस्थाने नायः प्रवर्त्तयति। यदि च सन्निधिमात्रेणाप्रवर्त्तकः प्रधान-पुरुषसन्निधिनित्यत्वान्नित्यप्रवृत्तेः प्रलयाभावोपसर्गाभावश्च ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेः ॥ ८ ॥

इतश्चाप्रवृत्तिः सत्त्वरजस्तमसां प्रलयकाले साम्येनावस्थितानां परस्पराङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः। वैषम्यहेत्वभावान्न त्वेवं सांख्या वदन्ति।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः।
क्षोभयामास योगेन परेशः परमेश्वर इति।

सत्यमीश्वराभ्युपगमे वेदान्तवाद एवापद्यते। सदेवेति श्रुतिप्रामाण्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ शक्तिनियोगात् ॥ ९ ॥

अन्यथा प्रकारान्तरेणानुमितावनुमाने क्रियमाणे साम्यावस्थितानामपि वैषम्यं भवति। चलं गुणवृत्तमित्यभ्युपगमात्। यथा कामं सृष्टिस्थितिप्रलयक्षणं सम्भवति तथा कारणस्य शक्तिः कल्प्यत इति चेदेवमपि ह्यशक्तिवियोगाद्दृप्रचनानुपपत्त्यादयो दोषा दुष्परिहरा एव ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

वेदान्तविरोधाच्चासमञ्जसं कापिलं मतम्। ननु तवाप्यसमञ्जसमैकात्म्यं कथं तप्यतापकभाव इत्यत्रोच्यते। न मूलकारणस्य ब्रह्मणो निरतिशयानन्दस्वरूपत्वात्तप्यतापकभावो ऽस्ति तदंशस्तु जीवस्तप्यस्तापकं दुःखं स्वकर्मोपगृहीतं रजस्तमःप्रभवं संसारावस्थायां तदिष्टमेवास्माकं तस्यापि मुक्तस्य परमात्मसम्पत्तेः सर्वं तदात्मकं सम्पद्यते। न चात्मन आत्मैव तापको भवति। न हि वह्नेर्वह्निर्दग्धा न वायोर्वायुः पीडयिता किंतु भेददर्शिनो ऽन्यस्य देवदत्तादेरिति ॥ १० ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥

वैशेषिकपरीक्षां कर्त्तुकामो ब्रह्मवादेन तदुक्तं दूषणं तदीयया प्रक्रियया प्रथममुद्धरिष्यति । सर्वो हि तार्किकः स्वप्रक्रियानुगतमुच्यमानमनुमन्यते । तेषामेषा प्रक्रिया । द्रव्यं द्रव्यान्तरमारभते गुणश्च गुणान्तरम् । रक्तेभ्यस्तन्तुभ्यो रक्तपटदर्शनात् । द्वाभ्यां परिमण्डलपरिमाणाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं नाम कार्यं जायते । द्वयोः परमाण्वोर्यासौ द्वित्वसंख्या सा द्व्यणुके ऽणुत्वं ह्रस्वत्वं च परिमाणान्तरमारभते पारिमाण्डिल्यं चानारम्भकम् । तथा त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमारभ्यते । तेषु च या बहुत्वसंख्या सा महत्त्वं दीर्घत्वं च परिमाणान्तरमारभते । द्व्यणुकगतं त्वणुत्वं ह्रस्वत्वं चानारम्भकमिति । तत्रेदमुच्यते । यथा तत्र द्व्यणुकेभ्यो ऽणुह्रस्वपरिमाणेभ्यस्त्र्यणुकं महद्दीर्घं च जायते । वाशब्दादध्याहृत्य योजना कर्तव्या परिमण्डलाभ्यां(१) अणुह्रस्वं द्व्यणुकं जायते ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति च ह्रस्वात् द्व्यणुकात्परिमण्डलाच्च परमाणोरिति विभज्य योजनीयमेवं ममापि ब्रह्मणश्चेतनात् चेतनं जगदुत्पद्यत इति विरोधो न चेतद्वक्तुं शक्यं द्व्यणुके त्र्यणुके चापरिमाणान्तराक्रान्तत्वात्पारिमाण्डल्यमणुत्वं नारम्भकमिति । तस्मादुपपन्नं कार्यं क्षणमात्रं निर्गुणं भूत्वा कारणगुणेन सम्बध्यत इत्यभ्युपगमात् । तस्मात् कारणगतं समानजातीयं पारिमाण्डल्यान्तरं स्वभावादेव नारभते द्वित्वम् । संख्या पुनः समानजातीयत्वात् संख्यान्तरमारभतापि न पुनरणुत्वं ह्रस्वत्वं च भिन्नजातीयत्वात् । तस्मात्पारिमाण्डल्यमणुत्वं ह्रस्वत्वं च स्वभावादेवानारम्भकमित्यभ्युपेयमेव ब्रह्मगता चेतना चेतनान्तरं स्वभावादेव नारभत इति वैशेषिकप्रक्रियामप्याश्रित्य कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यमस्तीति प्रदर्शनार्थमिदं सूत्रम् । यथा ह्रस्वाभ्यां ग्रथिताभ्यां रज्जुभ्यां दीर्घा रज्जुरारभ्यते । यथा परिमण्डलाभ्यां मृत्पिण्डाभ्यामेको महानारभ्यत इति केचिद्व्याचक्षते तदयुक्तम् । न विलक्षणत्वादिति तत्रैवोक्तत्वात् पुनरुक्तमिदं प्राप्नोत्येवं वर्णयद्भिः सूत्रकारस्य श्रोत्रि·

(१) परिमण्डलाभ्यां परमाणुभ्यामिति. द्वि. पु. पाठः ।

त्त्वमापादितम्। तस्माद्यथोक्त एवाभिप्रायः ॥ ११ ॥

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥

अथ वैशेषिकमतं परीक्ष्यते । तद्धैवं पार्थिवाप्यतैजसवायवीयाश्चतुर्विधाः परमाणवो नित्याः प्रलयकाले ऽवतिष्ठन्ति। सर्वत्र च त्रिभ्यः कारणेभ्यः कार्यं निष्पद्यत इति मन्यन्ते समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणैः। तन्तवः समवायि कारणं तेषां पटसंयोगो ऽसमवायिकारणं तुरीवेमकुविन्दादिनिमित्तकारणम्। तथा परमाणवः समवायिकारणं तत्संयोगो ऽसमवायिकारणमदृष्टमीश्वरेच्छा च निमित्तकारणम् । तत्रेश्वरेच्छावशेनाद्यं कर्म वायवीयेष्वणुषूत्पद्यते । ततः संयोगे द्वाभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यते । तत्र द्व्यणुकादिक्रमेण महान्वायुरुत्पन्नो नभसि दोधूयमानस्तिष्ठति । तथा तैजसेभ्यो ऽग्निरुत्पन्नो जाज्वल्यमानस्तिष्ठति । तथाऽप्येभ्यो महासलिलनिधिरुत्पन्नः पोप्लूयमानस्तिष्ठति । तथा पार्थिवेभ्यः पृथिवी निश्चला तिष्ठतीति । तत्रेदमुच्यते । नाद्यं कर्माणुषु सम्भवति । प्रलयाभिघातादीनां तदानीमभावात् । अथात्मनां यददृष्टं तद्वशाद्भवतीति चेत्तत् पुनरदृष्टमात्मगतं वा निमित्तं परमाणुगतं वोभयथा न सम्भवति । न ह्यन्यत्र वर्तमानं कारणमन्यत्र क्रियाहेतुः भवति प्रसङ्गादचेतनत्वाच्च नादृष्टं क्रियाहेतुः । चेतनाधिष्ठितं हि रथादि क्रियां प्रतिपद्यते । न चात्मनां तदा चैतन्यमस्ति शरीरोत्तरकालभावित्वात् । न चादृष्टमणुषु समवेतं कर्तृसमवायित्वात् । न चादृष्टवतात्मना तत्संयोगात्कर्मोत्पत्तिर्नित्यसर्गप्रसङ्गात् । एवं प्रलयकाले विभागार्थे कर्म न सिद्ध्यतस्तदभावः सृष्टिप्रलययोरभाव इत्यनुपपन्नं दर्शनम् ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिहप्रत्ययहेतुः समवायो यथेह तन्तुषु पटः इह गवि गोत्वं इह पटे शुक्लत्वं इति। कार्यकारणयोः समान्यविषयोर्गुणगुणिनोश्च सम्बन्धस्त्रिष्वपि समवायलक्षणः स चैको नित्यः सर्वगतो व्योमवदिष्यते। युतसिद्धानां तु संयोगः पृथक्सिद्धानां यथा रज्जुघटयोः। तत्रेदमुच्यते । यथा द्व्यणुक-

समवायलक्षणेन सम्बन्धेन स्वकारणे समवैत्यन्ताभिन्नत्वात्तथा समवायो ऽपि समवायिभ्यां सम्बन्धे समवायान्तरेण सम्बध्यते सो ऽप्यन्येनेत्यनवस्था । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धक इति न समवायान्तरमेपक्षत इति चेत् संयोगो ऽपि तर्हि समवायं ना पेक्षते । संयोगः किल संयोगिभ्यां सम्बद्धो ऽसमवायिपूर्वक इति मन्यते सा प्रतिज्ञा हीयते । न च संयोगो गुणत्वादपेक्षते इति वक्तुं शक्यते । विभाषिकत्वात् समवायो ऽपि गुण इति भाषितुं शक्यते । न चायुतसिद्धत्वं कार्यकारणयोः पूर्वसिद्धं कारणं पश्चात् कालीनं कार्यं तत्रापृथक्सिद्धत्वमनयोः कथम् । अथान्यतरापेक्षमयुतसिद्धत्वं वर्ण्येत तथापि द्वयोः सतोः सम्बन्ध इति कृत्वोत्पन्नं कार्यं क्षणमात्रं पृथगवस्थाय समवायेन सम्बध्येतेति पूर्वोक्तं दूषणमस्त्येव । कारणकालवर्तित्वं सर्वेषामस्तीति सर्वेषामयुतसिद्धत्वं स्यादर्थोत्पत्तिरेव समवाय इति । तदुक्तं समवायस्य नित्यत्वादुत्पत्तेश्च नित्यत्वे वा कार्यानित्यत्वप्रसङ्ग इति कारणव्यापारो ऽनर्थकः स्यात् । तस्मात्तादात्म्यलक्षण एव सम्बन्धो न समवायकृत इति ॥ १३ ॥

नित्यमेव भावात् ॥ १४ ॥

किं परमाणः प्रवृत्तिस्वभावा निवृत्तिस्वभावा वोभयस्वभावानुभयस्वभावा वा गत्यन्तराभावात् सर्वथा नोपपद्यते । प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवर्त्यभावात् प्रलयाभावः स्यान्निवृत्तिस्वभावत्वे सर्गाभावः स्यादुभयस्वभावता युगपद्विरुध्येतेति ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

रूपादिमन्तः परमाणवो ऽभ्युपगम्यन्ते पृथिव्यादौ कार्ये रूपादिदर्शनात् । ततश्च नित्यत्वविपर्ययो ऽनित्यत्वं परमाणूनां स्यात् । रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्वदर्शनात् । अथ रूपादिमत्त्वं नेष्यते कार्ये रूपादिमन्न स्यात् । अतो रूपादिमन्तो नित्याश्चानित्याश्चेति अनुमानविरुद्धाः । तत्र निमित्तं वा किं च पारिवर्तुलाः परमाणवः तत्र यावन्त्यो दिशस्तावन्तो ऽवयवाः प्रसज्येरंस्तेषामप्यवयवा-

नां तथैवेति न कदाचिदप्यवसानं सम्भवति। तथा च दिङ्नागेनोक्तं षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशतेति ॥ १५ ॥

उभयता च दोषात् ॥ १६ ॥

किमुपचितगुणाः परमाणवः किं वापचितगुणाः। यदि तावदुपचितगुणाः तदा सर्वे सर्वत्र स्युः। अप्स्वपि गन्धरसौ तेजसि रूपरसगन्धाः वायौ रूपरसगन्धस्पर्शा नभसि। अथापचितगुणाः तदा सर्वेषामेकैको गुणः स्यात् । ततश्च तेजसि स्पर्शो न स्याद्रसे रूपस्पर्शौ पृथिव्यां रूपस्पर्शरसा न स्युः । अथ केचिदपचितगुणाः केचिदुपचितगुणाः इति वैचित्र्यं परिकल्प्येत । ततोऽपचितगुणानां परमाणुत्वं हीयेत। गुणोपनिबन्धनं हि दृश्यादृश्याभूतमूर्त्ताद्यवान्तरं वैचित्र्यं चतुर्विधानां परमाणूनां स्वतो भेदात् । अस्मत्पक्षे तु सर्वज्ञेन ब्रह्मणा व्यवहारार्थमेकगुणं नभो द्विगुणो वायुस्त्रिगुणोऽग्निश्चतुर्गुणं जलं पञ्चगुणा अवनिरिति न किञ्चिदप्यनुपपन्नं नाम ॥१६॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १७ ॥

मन्वादिभिरप्येकेनाङ्गेनापरिग्रहादत्यन्तमनपेक्ष्यं वैशेषिकमतं श्रेयस्कामैः। अत्यन्तमनादर्तव्यं वैशेषिकमतमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

असत्कार्यवादी वैशेषिको निराकृतस्तत्साद‍ृश्यात्तदन्तरं बौद्धसिद्धान्तो निरस्यते। स च त्रेधा भिद्यते । बाह्यार्थास्तित्ववादिनः केचित्केचिद्विज्ञानमात्रास्तित्ववादिनः शून्यवादिनश्चान्ये। ग्राह्यग्राहकाकारविमुक्ता संवित्सन्ततिर्निर्वातस्थप्रदीपवदासंस्कारक्षयात् क्षणपरम्परयावतिष्ठते संस्कारक्षये सा प्रदीपवदेव निर्वाणमृच्छति । सेयमभावप्राप्तिरपवर्ग इति मन्यन्ते। अपरे तु संन्तत्यविच्छेदमिच्छन्ति । ये तत्र बाह्यार्थास्तित्ववादिनः सौत्रान्तिकास्तेषामभिमताः पञ्चस्कन्धा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्याः। तत्र रूपस्कन्धो नाम पृथिव्यादीनि चत्वारि भौतिकाश्च शरीरेन्द्रियविषयाः। विज्ञानस्कन्धो नामाभ्यन्तरोऽहंप्रत्ययसमारूढो घटज्ञानं पटज्ञानमित्येवमाविच्छेदेन वर्त्तमानोऽयमेव विज्ञानस-

न्तानः कर्त्ता भोक्ता चात्मा नान्योऽस्तीति । वेदनास्कन्धश्च सुखवेदना दुःखवेदना च । संज्ञानामोपलक्षणप्रत्ययो यथा स्वस्तिमती गौरिति स्वस्तिमत्तया गौरुपलक्ष्यते ध्वजेन गृहं दण्डेन पुरुष इति । संस्कारस्कन्धो नाम रागद्वेषमोहमात्सर्यभयशोकविषादादयश्चैतसिका धर्मास्ते चामी चतुर्विधाः स्कन्धाश्चित्तका उच्यन्ते । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शाश्चतुर्विधाः पार्थिवाः परमाणवः पृथिवीरूपेण संहताः पृथिवीव्यवहारायावतिष्ठन्ते । रूपरसस्पर्शा आप्याः परमाणवः सलिलात्मना संहन्यन्ते । तथा रूपस्पर्शौ तेजोरूपेण संहतौ । तथा स्पर्शपरमाणवो वायुरित्येवमेते चतुर्विधाः क्षणिकाः परमाणवो भूतभौतिकसंहतिहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते । क्षणिकत्वं तु बुद्धवचनात्, क्षणिकाः सर्वे संस्काराः संस्थित्यन्त इति । संस्कारा उत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । सर्वं वस्तुजातमुत्पत्तिविरोधात्मकमित्युक्तं भवति । यदितो ऽन्यत्तत् सर्वमवस्तुकालाकाशात्मादि चित्तश्चैत्तिकश्चान्तरो बाह्यो भूतभौतिकः सङ्घातः । तावेतौ भूतभौतिकसमुदायः लोकयात्रामावहतः । सिद्धे च लोकव्यवहारे नित्येनात्मना नास्ति प्रयोजनमिति मन्यन्ते । तत्रेदमुत्तरमुच्यते । उभयहेतुके ऽपि समुदाये ऽभ्युपगम्यमाने तदप्राप्तिः समुदायासम्भवः । न तावत्स्वतः समुदायापत्तिरचेतनत्वात् क्षणिकत्वाच्चानित्यस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वेश्वरस्य संहर्तुरनभ्युपगन्तुः स्थूला पृथिवी सम्भवेत्परमाणवश्चातीन्द्रिया न तैर्व्यवसरो ऽस्ति येन च स्थूलेन व्यवहारः स नास्तीति लुप्यते लोकयात्रा ॥ १८ ॥

इतरेतरप्रत्ययमन्यत्वादुपपन्नमिति चेन्न संहातभावानिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

प्रत्ययशब्दः कारणवाची । इतरेतरहेतुत्वादुपपन्नमस्मद्दर्शनम् । कथमितरेतरहेतुत्वम् । यो ऽयं विज्ञानस्कन्धो ऽहम्प्रत्ययसमारूढः सन्ततिरूपेण वर्तते तस्याविद्यादयो ऽनादिकालप्रवृत्ता हेतवः स च तेषामिति अविद्या नाम विपरीतदृष्टिरनित्ये नित्यदृष्टिरमार्गे मार्गदृष्टिरिति।ततः संस्कम्भः स्कन्नः प्रादुर्भवति रागद्वेषमोहेर्षादिलक्षणः पूर्वोक्तः । ततः प्रवृत्तिः । पुण्यापुण्यात्मकं कर्म प्रवृत्तिशब्देनोच्यते ।

अस्ति कर्मास्ति विपाक इति सुगतवचनात् कर्माभ्युपगम्यते बौद्धैः। तन्निबन्धनं जन्म शरीरग्रहणम् । षडायतनं च पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च षडायतनमुच्यते षड्विज्ञानानि । पञ्चानामिन्द्रियाणां पञ्च-रूपादयो विषयास्तेषु पञ्चविज्ञानान्युत्पद्यन्ते । मनसस्तु तद्धर्मो वि-षयस्तदेवं प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहारसिद्धेः सर्वमुपपन्नमिति चेन्न । संहातभावानिमित्तत्वात्सङ्घातत्वं प्रत्ययनिमित्तत्वान्न भू-तभौतिकसङ्घातापत्तावविद्यादीनां निमित्तत्वमुपपद्यते । पूर्वक्ष-णस्योत्तरोत्तरहेतुत्वं यदि भवेद्भवतु न पुनः सङ्घातापत्तिहेतु-त्वम् । विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्कर्मणो ऽपि क्षणिकत्वादुत्पत्तिनिरोध-मात्रं सर्वत्र सम्भवेन्न सङ्घातापत्तौ सामर्थ्यं शक्यं कल्पयितुं प्रमाणाभावात् ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

एवं तावत्पूर्वक्षणस्योत्तरहेतुत्वमभ्युपगम्य सङ्घातापत्ति-र्निरस्ताथेदानीं हेतुत्वमपि नास्तीति प्रतिपाद्यते । कथमुत्तरो-त्पादे कारनुत्पन्नः शशविषाणतुल्यत्वात् । उत्पन्नो ऽपि न हे-तुरभाववत्तुच्छत्वात् । असुदुत्पन्नविनष्टस्य अनुत्पन्नाभावत्वावि-शेषात् । अथ पूर्वपूर्वक्षणविनाश उत्तरक्षणोत्पत्तिश्च युगपद्भवेतां तु-लाधटयोर्नामोन्नामवदिति तदसद्युक्तम् । तत्र मध्ये सूत्रधारणादन्त-योश्च युगपदुपस्थितयोरेकस्य गुरुत्वान्नामस्तद्धेतुश्चोन्नाम इति । न चात्रोत्तरोत्पत्तिकालेदं कार्यमिदं कारणमिति कल्पनायामति-प्रसङ्गो मृदन्विताः शरावादयो दृश्यन्ते सुवर्णान्विताश्च कुण्डलादयः । न चाकारसमर्पणे सामर्थ्यं क्षणिकत्वात् । तस्मा-न्नित्यपक्ष एव कार्यकारणव्यवस्था युज्यते । प्रत्यक्षप्रत्यभि-ज्ञानाच्च कुम्भादीनां नित्यत्वम् । ननु च नित्यत्वे ऽपि कार्यका-रणभावो नोपपद्यते क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् । किं कुसूलस्थो व्रीहिरङ्कुरजननस्वभावो ऽथातत्स्वभाव इति । यद्यत-त्स्वभावो न कदाचिदपि जनयेदथा तत्स्वभावस्तदानीमेवो-त्पादयेत् । ततश्च यानि कर्माणि व्रीहिणा कर्तव्यानि तानि स-र्वाणि युगपत्कुर्यान्न च सामग्रीवशेनाङ्कुरं जनयेदतत्स्वभावत्वे सामग्र्या अकिञ्चित्करत्वात् । यच्चोक्तं प्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्व-

मिति । तदनैकान्तिकं प्रदीपज्वालादिषु दर्शनात् । यदि च नित्यो भावः स्याद्न्ते न नाशदर्शनं प्राप्नोति । अथ मुद्गरादिना घटस्य विनाशः क्रियत इति चेत्तदयुक्तम् । द्रव्यव्यतिरिक्तो विनाशोऽथाव्यतिरिक्तः क्रियत इति । पूर्वस्मिन् विकल्पे घटस्य किमायातम् । यथा घटे कृते पटस्य न किञ्चिद्भवति तथा विनाशेऽपि व्यतिरिक्ते । द्वितीये च विकल्पे घटस्वरूपमेव विनाशस्तच्च कुलालेन कृतमिति मुद्गरः किमपरं करोति । अथ मन्यसे घटस्य सम्बन्धी विनाशः क्रियत इति । कः सम्बन्धः, किं तादात्म्यलक्षणोऽथ तदुत्पत्तिलक्षण इति । यदि घटमुद्गराभ्यां विनाशमुत्पाद्यत इति न घटस्य किञ्चित् उत्पत्तिलक्षणेन सम्बन्धेन हि पावकेन्धनाभ्यां धूमे जाते ऽग्नेः किञ्चिद्भवति । तादात्म्यलक्षणे ऽपि सम्बन्धे पूर्वोक्तं दूषणम् । तादात्म्यं तत्स्वभावता सा च कुलालेन कृतेति । तस्मात् स्वाभाविको विनाश एष्टव्य इत्यत्राभिधीयते । यो ऽयं विकल्पः कृतः स सिद्धान्तं तव बाधते । कथम् । विसदृशसन्तानोत्पत्तिप्रतिनिरोधात् यो ऽयमन्त्यो घटक्षणो ऽभिमतो यतः कपालोत्पत्तिरिष्यते स सदृशसन्तानजननस्वभावो घटक्षणत्वादतीतानन्तरघटक्षणवदित्यसौ विसदृशसन्तानस्वभाव एवाभ्युपपद्येत कुम्भकारादारभ्य कपालपङ्क्तिरेव स्यादेवं सति मुद्गरेण घटस्य सदृशसन्तानजननस्वभावता विनाश्यते विसदृशजननस्वभावता चोत्पाद्यत इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमन्यथा कपालोत्पत्त्यसम्भवात् । ततश्च भवता भद्रमुखेन सहेतुकं विनाशमभ्युपगच्छता विकल्पः परित्यक्तः । यदि विकल्पो ऽङ्गीक्रियते विसदृशसन्तानस्त्यक्तव्य इति सिद्धहानिर्दृष्टस्य विरोधश्च । तत्र यथा तव सदृशसन्तानजननस्वभावाविनाशो मुद्गरेण क्रियते तथा ममापि घटाविनाश एव क्रियत इति स्थितः सहेतुको विनाशः प्रत्यभिज्ञानाच्च । कालान्तरावस्थायित्वज्वालादिष्वपि सामान्यां समाश्रित्य प्रत्यभिज्ञावृद्धिह्रासदर्शनात् व्यक्तीनामनित्यतैव । यदवस्थायिता व्यक्तिः स्यात् । गृहदाहादिष्वपि सामान्यां समाश्रित्य प्रत्याभिज्ञावृद्धिप्रसङ्ग इत्यव्यभिचारः प्रत्यभिज्ञायाः । न हि क्षणिकत्वं प्रत्यक्षमनुभूयते । प्रथमोत्पन्ननिर्विकल्पज्ञाने विशेषाप-

रामर्शात् । यच्चोक्तं क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधः समानो यो ऽसावन्त्यो व्रीहिक्षणो यस्मादङ्कुरोत्पत्तिरिष्यते साप्यङ्कुरजननस्वभावो न भवति व्रीहिक्षणत्वादनन्तरातीतव्रीहिक्षणो यस्मादसमानसन्ततावकस्माद्विलक्षणक्षणान्तरोत्पत्तिसम्भवोऽथ सहकारिवशादुत्पाद इति चेन्ममापि तदविशिष्टमिति । किञ्च विनाशोत्पादौ भावव्यतिरिक्तौ अथाऽव्यतिरिक्तौ इति । व्यतिरिक्तत्वे भावस्य क्षणत्रयप्रसङ्गत्वाज्जिक्षणः स्थितिक्षणो नाश इत्यव्यतिरिक्तत्वे तूत्पादविनाशयोरभावो नित्यः स्यात् । किञ्च विनाशो नामाभावः स च भावस्य च पूर्वभावो किं वा सहभावी किं वा पश्चादिति । यदि तावत्पूर्वभावी भावोत्पत्तिर्न स्यात् । तदसहभावित्वे ऽप्यविरोधात् भावस्य शाश्वतत्वप्रसङ्गः । पश्चाद्भावित्वे च सहेतुको ऽपि विनाशः प्राप्नोति दूषणम् । दिङ्मात्रं दर्शितं ग्रन्थगौरवभयादित्युपरम्यते ॥ २० ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

असति हेतौ यदि कार्योत्पादोऽनुज्ञायेत प्रतिज्ञाहानिः स्यात् चतुर्भ्यः कारणेभ्यः कार्योत्पत्तिरितीयं प्रतिज्ञा हीयते । यदि विज्ञानोत्पत्तौ कारणचतुष्टयमधिपतिप्रत्ययः सहकारिप्रत्ययः समनन्तरप्रत्ययः आलम्बन प्रत्ययश्चेति चक्षुरादीन्द्रियमधिपतिप्रत्यय उच्यते । प्रकाशः सहकारिप्रत्ययो मनस्कारः समनन्तरप्रत्ययो घटादिरालम्बनप्रत्यय इति । अथ हेतौसत्येव कार्यं जायते यौगपद्यमन्यथा कार्योत्पत्तिकालं यावत्कारणस्यावस्थानात् क्षणवादहानिर्न हि विनष्टस्य हेतुः पुत्रोत्पत्तौ सामर्थ्यं दृष्टमन्यथेति हेत्वभ्युपगम इत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरसम्भवः(१) ॥ २२ ॥

भावहेतुको विनाशः प्रतिसंख्यानिरोध इत्युच्यते । सूक्ष्मः स्वाभाविको ऽनिमित्तको विनाशो ऽप्रतिसंख्यानिरोधः । तयोरप्राप्तिरसम्भवः कस्मादविच्छेदो हि सन्तानगोचरो वा स्यात्सन्तानि गो-

---

(१) प्रतिसंख्येति सूत्रानन्तरम् "उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥" इत्यधिकं सूत्रं शङ्करभाष्ये वर्तते ।

घटो वा। न तावत्सन्तानस्य विच्छेदस्तस्यावस्तुत्वाभ्युपगमाक्षित्यत्वाभ्युपगमाच्च। न च सन्तानिविषयौ तौ सन्तानिनां घटादीनां प्रत्यभिज्ञानान्न सूक्ष्मो न स्थूलो विनाशस्त्वत्पक्षे विनाशस्य भावाव्यतिरेकान्न हेतुना विनाशः क्रियते। यस्य तु व्यतिरिक्तो विनाशस्तस्य सहेतुको विनाशः कथमुच्यते सूत्रचतुष्टयाभ्यासात् मुक्तिः। समुदायसत्यं निरोधसत्यं दुःखसत्यं मार्गसत्यञ्चेति। सर्वमुत्पत्तिसदस्तीति यन्निर्णयज्ञानं तत्समुदायसत्यमुच्यते। सर्वं क्षणिकमिति निरोधसत्यम्। दुःखसत्यं सर्वं शून्यम्। सर्वं निरात्मकमिति मार्गसत्यं इत्येवं भावयतो रागादिनिवृत्तावभ्युपगम्यमानायां निर्हेतुको विनाश इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। तस्मादसङ्गतं सौगतं मतम्॥ २३॥

आकाशे चाविशेषात्॥ २४॥

आवरणाभावमात्रमाकाश इति यत् प्रतिज्ञातं तत्रोच्यते। नाकाशे अभावप्रतिज्ञायुक्ता वादिभिराविशेषादागमात्तावदस्तित्वमात्मन आकाशः संभूत इति। बुद्धेनाप्याकाशस्यास्तित्वमभ्यनुज्ञातम्। तथा चाह।

आकाशस्य स्थितिर्यावद्यावच्च जगतः स्थितिः।
तावन्मम स्थितिर्भूयाज्जगद्दुःखानि निघ्नत इति॥

कृपापरेण बुद्धेनोक्तमिदं किल चक्षुषा विस्पष्टमाकाशं गृह्यते। न च रूपस्य रूपमस्ति। अथ च त्वत्पक्षे रूपरूपिद्रव्यसमवायित्वं च नभसोऽप्यस्ति तेजोवन्तैर्महाभूतै रोहिणशुक्लकृष्णवर्णैः त्रैलोक्यव्यापिभिः स्वस्याभिसम्बन्धाच्च ये पुनरनुमेयमाकाशमिच्छन्ति शब्देन गुणेनाकाशोऽनुमीयते इति वदन्ति तेषां तन्न सिध्यति शब्दस्याकाशेन सह सम्बन्धग्रहणादसत्यपि शब्दे नभसि तदुत्पत्तेः। श्रूयमाणे ऽपि शब्दे तद्द्वारेणाकाशे बुद्ध्यनुत्पत्तेः॥२४॥

अनुस्मृतेश्च॥ २५॥

इतश्चाप्ययुक्तं सौगतं मतं क्षणिकवादिनो ऽनुस्मृतिर्नोपपद्यते तदभावात् सर्वव्यवहारलोपः प्रसज्यते। अनुभूते वस्तुनि चोत्पद्यमानं विज्ञानमनुस्मृतिप्रत्यभिज्ञानप्रत्ययोऽहमिदमदर्शमिति यः पूर्वेद्युरनु-

भूयवान् सो ऽहमिदानीमनुभवामीति सर्वलोको ऽहमस्मीति प्रत्यभिजा-
नाति नाहं नास्तीति कश्चिदवैत्या जन्मन आ मरणादेतस्मिन्नन्तराले
सो ऽहमस्मीत्यनुसन्दधानः कथमिव बोद्धा नापत्रपते विद्वत्संसदि ब्रुवन्
य एवात्मा नास्तीति निराकरोति स एवासि त्वमात्मा निराकरणस्य
प्रमाता न ह्यात्मानमात्मा निराकरोति । आत्मव्यतिरिक्ते हि
पदार्थे भावाभावप्रत्ययौ भवतः । नात्मन्यभावप्रत्यय आ-
त्मानं लभते न चान्य दृष्टे वस्तुन्यन्यस्मिन् स्मृतिरुपपद्यते ।
ततश्च दर्शनस्मरणयोरेकः कर्त्ता न हि देवदत्तेन दृष्टे यज्ञदत्तस्य
स्मृतिरुत्पद्यते । न चैकसन्तानत्वे सतीति विशेषणं सम्भवति स-
न्तानिव्यतिरिक्तस्य सन्तानस्यानभ्युपगमे च स एवात्मा स्या-
न्नास्ति विवादः । तस्मात्त्वत्पक्षे सन्तानिनो विज्ञानक्षणाः परस्पर-
भिन्ना एव सन्ति तत्प्रातर्दृष्टे वस्तुनि मध्याह्ने स्मृतिर्नोपपद्यते । तत्र
द्रष्टुः स्मर्तुश्च कार्यकारणभावान्न च विज्ञानसन्तानपरलोकगमनं
सम्भवति । अन्तराभवेदहकल्पनायाः प्रमाणाभावादन्तरभवदेह-
मनुप्रविश्य विज्ञानसन्तानः परलोकं गच्छतीति मन्यते । न च मर-
णवेलायां मण्डूकवदुत्प्लुत्याविज्ञानक्षणः प्रविशत्यमूर्त्तत्वान्न चान्यः
प्रेरको ऽस्ति । कर्मप्रेरकमिति चेत्तदसिद्धं, तादृशस्य कर्मणः प्रमाणा-
भावात् । सुगतेन सर्वज्ञेनोक्तमिति चेत्तस्य सर्वज्ञत्वमसिद्धमिति
प्रथमपादे स्थितम् । ततश्च स्वर्गनरकगमनाभावात् तत आगत्य
गर्भप्रवेशासिद्धेरुत्पत्तिभावानुपपत्तिः । आत्मवादे विस्तरेणात्मस्थाप-
नं कृतमित्यत उपरम्यते ॥ २५ ॥

नासतो ऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

यच्चाभ्युपगतं सौगतैरभावाद्भावोत्पत्तिरिति । तदयुक्तमसतः
शशविषाणादेरङ्कुरोत्पत्त्यदर्शनात् । भावस्य निरूपाख्यत्वाच्छशवि-
षाणजीवभावयोः को विशेषस्ततश्च कारकनियमानुपपत्तिरिति सर्वं
सर्वस्मादुपपद्यते । ननु च बीजमनुपमृज्याङ्कुरप्रादुर्भावो न दृश्यते ।
सत्यं बीजसंस्थानं तत्र निवर्तते विरोधिद्रव्यं बीजमेव चाङ्कुरा-
कारेणावस्थान्तरतया परिणमत इति प्रत्यक्षमेतन्न प्रत्याख्यातुं
शक्यम् ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरुदासीनानामप्रयतमानानामप्यभिलषितार्थसिद्धिरभावस्य सुलभत्वादिति ॥ २७ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥

सौत्रान्तिकमते निराकृते योगाचारो विज्ञानवादी बौद्धः प्रत्यवतिष्ठते । शमथविपश्यनायुगनद्धवाही मार्गो योग इति योगलक्षणम् । शमथेति समाधिरुच्यते । विपश्यना सम्यग्दर्शनलक्षणो यथा युगनद्धौ बलीवर्दौ वहतस्तथा यो मार्गः सम्यग्दर्शनवाही स योगस्तेनाचरतीति योगचार उच्यते । किं पुनः सम्यग्दर्शनम् सर्वं वाह्यार्थशून्यं विज्ञानं सर्वं क्षणिकं सर्वं निरात्मकमिति । कथं पुनर्विज्ञानमात्रं प्रतिज्ञायते साकारं प्रत्ययं च विज्ञानं नीलं पीतमिति हि साकारं विज्ञानमेव प्रकाशते प्रत्यक्षं च । ततः प्रदीपवत् प्रकाशकत्वादप्रत्यक्षस्योपलम्भः तस्य स्वपरोत्पन्नयोर्विज्ञानयोरविशेषप्रसङ्गः । अस्ति च विशेषः स्वोत्पन्नेन विज्ञानेन प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं व्यवहारं पुरुषो निवर्तयति । तथाचोक्तं विप्रभिक्षुणा ।

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति ।
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत इति ॥

तत्र ग्राह्याकारः प्रमेयं ग्राहकाकारः प्रमाणं स्वसंवित्तिः फलमिति त्रयमेकस्मिन्विज्ञाने ऽवकल्पते । तस्मान्नास्ति वाह्यार्थः । इतश्च सहोपलम्भनियमान्न भेदो नीलतद्धियोर्यदैव नीलज्ञानं तदैव नीलमुपलभ्यते तस्मादनयोरभेद इति । ततश्च स्वार्थशून्यो जायते प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवत् । अत्र वदामो न वाह्यस्याभावः कस्मादुपलब्धेः । स हि वहिर्देशसम्बन्धः प्रत्यक्षमुपलभ्यते पावकः पर्वतः पृथिवी सलिलमित्याकारवन्निराकारं च विज्ञानमन्तर्देशे ऽहङ्कारसमारूढं विज्ञानमात्मा परोक्षमुत्पद्यते । तयोर्ज्ञानज्ञेययोर्भिन्नदेशयोरनुभूयमानयोः कथमेवैकत्वमाश्रीयते । क्षीरोदकयोस्तु परस्परसंसर्गात् स्यादेकत्वाभिमानः प्रत्यक्षं यद्वर्णविज्ञानस्यास्माकमप्यभीष्टमेव च न पुनः पूर्वमेव विज्ञानं प्रत्यक्षमनुभूयते । ग्राह्याकारो-

पश्लेषाकारपूर्वमन्तरेण ग्राह्याकारपुरःसरमेव हि संवेदयितुरपरोक्षीभवति । घटसंवेदनं पटसंवेदनमिति हि वेद्याकारपूर्वकमेव संवेदनं निर्दिश्यते । यदुक्तं सहोपलम्भनियमादिति तदनिरूपिताभिधानम् । सहत्वं नाभिकदेशवर्त्तित्वमेककालवर्त्तित्वं वा द्वयोर्भिन्नयोः पदार्थयोस्ततश्च भिन्नोपलम्भनियमादिति हेत्वर्थो भेद इति च प्रतिज्ञा । सोऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञायां सत्यां हेतुर्बाध्यते तस्मिन्प्रतिज्ञा बाध्यते इति । न च दृष्टान्तोऽस्ति ग्राह्यग्राहकयोरभेदे द्विचन्द्रज्ञानादिष्वपि ग्राह्यग्राहकयोर्भेद एवेष्टो मीमांसकैः ॥२८॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं स्वप्नवदिति तत्रोच्यते । स्वप्नमृगतृष्णादिवद्भवितुं जाग्रत्पक्षो नार्हति वैधर्म्यात् । तत्र हि निद्रा कारणदोषो गृह्यते प्रबुद्धस्य बाध्यते । न च प्रत्ययत्वात्स्वप्नप्रत्ययवदस्य मिथ्यात्वम् । यदि च प्रत्ययत्वं मिथ्यात्वहेतुरभिप्रेयेत । स्वप्नज्ञानस्य मिथ्यात्वमसिद्धं प्रबोधप्रत्ययस्य बाधकस्यापि मिथ्यात्वाच्च दृष्टान्तभावः । तस्माज्जाग्रत्प्रत्ययस्य मिथ्यात्वमनुमानेन साधयितुमशक्यं प्रत्यक्षानुभवबलीयस्त्वात् । ये तु बौद्धमतावलम्बिनो मायावादिनस्ते ऽप्यनेन न्यायेन सूत्रकारेणैव निरस्ता वेदितव्याः । यदि वाह्योऽर्थो नाभिप्रेतः स्यात् किमर्थमिदं यतते सूत्रकारः । अथ मन्यसे ऽन्यस्मिन्स्थायिनि वस्त्वन्तरे ऽसति विज्ञानमात्रं नेष्यते सति पुनरात्मतत्त्वे प्रपञ्चापलाप इति । को ऽयं न्यायो यत्सत्यस्मिन्प्रतिपन्ने ऽन्यन्नेष्यत इति । प्रत्युत ब्रह्माकार्यत्वात् पृथिव्यादीनां तथात्वमेव युक्तम् । यत्तु प्रत्यक्षादीनां स्वतो मिथ्यात्वं नास्ति परतस्तु मिथ्यात्वमिति किं विशिष्योच्यते । ननु सर्वत्र स्वप्नादावपि परत एव मिथ्यात्वं गम्यते न स्वतो न हि रजतज्ञाने तद्गतमिथ्यात्वं गृह्यते । तत्र चागमस्याबाधस्य प्रत्यक्षादीनां सर्वदा मिथ्यात्वमेव स्यात् न कदाचित्तथात्वमिति ॥ २९ ॥

प्रथमपादे प्रत्यक्षादिप्रामाण्यनिरूपणं चोदनाप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं यत्तदुदर्के विशीर्णे स्यादुपवर्षाचार्यस्य शास्त्रसम्प्रदायप्रवर्त्तकस्यानुवैचित्र्यं कृतमेवं विज्ञानवैचित्र्यं न स्वतो निराकारत्वाद्वासनानिबन्धनं स्यादित्याशङ्कां निराकरोति ।

न भावो ऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥ (१)

वासनानां न भावो ऽनुपलब्धेः प्रमाणाभावादित्यर्थः । यत्किलालयविज्ञानमहंप्रत्ययाख्यं तद्घटादिज्ञानैर्वासनाः आधीयन्ते ताश्च घटादिज्ञानानीति परस्परहेतुमद्भावेन विज्ञानवासनाचक्रं प्रवर्तत इति । तदयुक्तम् । विज्ञानस्कन्धमात्रवादिनः कुतो व्यतिरिक्ता वासनास्तदभ्युपगमे विज्ञानवादहानिरालयज्ञानस्य च क्षणिकत्वात् आधारत्वं नोपपद्यते । किञ्चानुभवजनितः संस्कारस्मृतिहेतुर्वासनोच्यते न पुनर्ज्ञेयाकारवैचित्र्ये तस्याः सामर्थ्यं कल्पयितुं शक्यम । सर्वथा यथा विचार्य्यते तथा सिकताकूलवद्वदीर्य्यते इत्यन्तमुपेक्षणीयं सौगतमतदर्शनम् । विज्ञानवादिनिराकरणेन शून्यवादो निरस्तो वेदितव्यस्तास्मिन्स्थिते तत्प्रवृत्तेः ॥ ३० ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥

इदानीमार्हतं मतं परीक्ष्यते । सप्त चैषां पदार्थाः शास्त्रसङ्ग्रहभूताः जीवाजीवास्रवसम्वरनिर्जरबन्धमोक्षा इति। तेषामपरः प्रपञ्चः पञ्चास्तिकायो नाम जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायो धर्मास्तिकायो ऽधर्मास्तिकाय आकाशास्तिकायश्चेति । इमं च सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायं सर्वत्रावतारयन्ति । स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । तत्र जीवाजीवौ प्रसिद्धावास्रावयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियवृत्तिभिरिति आश्रव उच्यते । अन्ये त्वार्हता व्याचक्षते कर्तारमभिव्याप्याश्रवत्यनुगच्छतीत्याश्रवं कर्मोच्यत इति । सम्वरः सम्बन्धः । निर्जरस्तपः पूर्वसञ्चितं कल्मषं निर्जरयतीति। अज्ञानमौनी वीरासने तिष्ठति भोजनतप्तशिलारोहणकेशोल्लुञ्चनादिलक्षणम्। अष्टविधो बन्धः । दर्शनावरणीयं ज्ञानावरणीयं मोहनीयमन्तरीयमिति चत्वार्य्येतानि घातिकर्माण्युच्यन्ते । वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कमिति चत्वार्य्यघातिकर्माणि । बन्धनिवृत्तौ नित्यसिद्धा-

---

(१) नाभाव इति सूत्रानन्तरं "क्षणिकत्वात् ॥ ३१ ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥" इति सूत्रद्वयमधिकं शाङ्करभाष्ये दृश्यते ।

र्हदनुग्रहान्मोक्षो भवतीति । पुद्‌गलास्तिकाय इति परमाणवो ऽभिधीयन्ते । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्युनुमेयो ऽधर्मास्तिकायः स्थितिहेतुरमुक्तानाम् । आकाशास्तिकायो द्विधा भिद्यते लोकाकाशो ऽलोकाकाशश्चेति । उपर्य्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशस्तेषामुपरिमोक्षस्थानमलोकाकाशस्तु परतो यत्र लोका न सन्ति । जीवास्तु त्रेधा भिद्यन्ते बद्धात्मानो मुक्तात्मानो नित्यसिद्धाश्चेति । ये मुक्तात्मानस्ते सर्वज्ञा निरतिशयसुखाश्चासत इति । तत्रेदमुच्यते नैकस्मिन्धर्मिण्यसम्भवात् ! कथमेको भावो ऽस्ति च नास्ति च स्याद्यदास्तीत्यवधार्यते विरोधात् । ननु पटरूपेण घटो नास्ति स्वेन रूपेणास्ती ति को विरोधः । उच्यते स्वरूपे ऽपि सप्तभङ्गीनयस्याविशेषात् । स्वरूपमस्तीत्यपि स्यान्नास्तीत्यपि तत्रानध्यवसानमेव स्यात् । किञ्च ये सप्त पदार्थास्ते तथैवान्यथा वा । ननु सर्वमनैकान्तिकमित्यवधारणं ज्ञानं निश्चितमेव नेत्युच्यते । अवधारणमप्यनैकान्तिकमेव स्यात् । अवधारणं स्यात् नास्ति चावधारणनमिति क्वाचिन्निश्चयः स्यान्मोक्षो ऽस्ति नास्तीत्यवधारणादप्रवृत्तिरेव स्यात्तत्रैवं शास्त्रं प्रणयन्नुन्मत्ततुल्यस्तीर्थकरः स्यात् ॥३३॥

एवञ्चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

एवञ्चात्मनो ऽपि यदिष्टं शरीरपरिणामत्वं तदपि पक्षे स्यात् पक्षे नेत्यकार्त्स्न्ये अपरिपूर्णत्वं तत्र शरीरैकदेशे जीव इत्येकदेशो जीवशून्यः स्यात् । किञ्च मनुष्यशरीरपरिमाणो जीवः केन चित्कर्मविपाकेन पिपीलिकाशरीरं प्रविशन्न समीयते ॥ ३४ ॥

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

मनुष्यशरीरपरिमाणस्य जीवस्य हस्तिशरीरादावकार्त्स्न्यं परिहर्तुं शक्यं कथमनन्तावयव आत्मा हस्तिशरीरे तेषामवयवानामुपचयो ऽर्भकशरीरे ऽपचय इत्येवम् । पर्यायादविरोध इति चेन्न । विकारमूर्त्तत्वादिदोषप्रसङ्गात् । यदि सावयवो जीवः स्यात् देहवद्विनाशी स्यात् मूर्त्तत्वात् न चोपचयापचयौ शक्यौ कल्पयितुं प्रमाणाभावात् ।

ये ऽपगतास्ते ऽपगता एव न तेषां पुनरात्मसम्बन्धो निरूपयितुं शक्यत इत्यसङ्गतमार्हतं मतम् ॥ ३५ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ ३६ ॥

चरमदेहे गतस्य परिमाणस्यावस्थितिरिष्यते दिगम्बरैर्भिन्नदेहे मुक्तः सर्वगतो ऽहं देहान्तरावच्छेदाभावात् तन्नित्यं परिमाणं ततश्चाद्यमध्ययोरप्यवस्थयोर्नित्यत्वं स्यादतो विशेषः सर्वदाणुर्वा सर्वगतो वा न शरीरपरिमाणत्वमनवस्थितमाश्रयितुं शक्यमेवं चोपचयापचयप्रतिज्ञाहानिरतो दिगम्बरसिद्धान्तो विवसनसमयो ऽप्यत्यन्तमनादरणीय इति ॥ ३६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥(१)

अधुना निमित्तकारणमीश्वरो निराक्रियते । तत्र माहेश्वराश्चत्वारः पाशुपताः शैवाः कापालिकाः काठकासिद्धान्तिनश्चेति । पशुपतिनेश्वरेण प्रणीतं पञ्चाध्यायिशास्त्रं पञ्च च तत्र पदार्था व्याख्यायन्ते कारणं कार्यं योगो विधिर्दुःखान्त इति । कारणमीश्वरः कार्यं शब्दवाच्यं प्रधानं महदादि च । कार्ययोगो ऽप्योङ्कारमभिधायात्क्रादिति कुर्यात् धारणमित्येवमुक्तो विधिः पदार्थः त्रिषवणस्नानादिगूढचर्यावसानो दुःखान्तो मोक्ष इति पाशुपतवैशेषिकनैयायिककापालिकानामविशिष्टाः मुक्त्यवस्थायां पाषाणकल्पा आत्मानो भवन्तीति । सांख्यशैवयोश्च विशिष्टा आत्मानश्चैतन्यस्वभावास्तिष्ठन्तीति । तत्रेदमुच्यते पत्युरीश्वरस्य कल्पना अनुपपन्ना असामञ्जस्यात् । किमिदमसामञ्जस्यं वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात् मध्यमोत्तमनीचं जगद्विम्बं प्रवर्तयतः। न च प्राणिकर्मापेक्षत्वादनवद्यम् । नेत्युच्यते। न तत्र प्रमाणमस्ति तदपेक्षया करोति तन्निरपेक्षो वा स्वतन्त्र इति किञ्चिदत्र प्रमाणं क्रमते ॥ ३७ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्चासामञ्जस्यमशरीरस्येश्वरस्य प्रधानाधिष्ठानानुपपत्तेः ।

---

(१) पत्युरिति सूत्रानन्तरं सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ १८ ॥ इत्यधिकं सूत्रं शाङ्करभाष्ये दृश्यते ।

सशरीरो हि कुलालादि मृदादीनामधिष्ठाता दृष्टः ॥ ३८ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ३९ ॥

यथात्मेन्द्रियग्राममधितिष्ठति तथेश्वर इति चेन्नैतदेवं युक्तमात्मनोऽधिष्ठातृत्वं विषययोगार्थत्वात् । स्वकर्मार्जितत्वाद्रागादिमत्त्वाच्चेत्यादिग्रहणमीश्वरस्य तु सर्वं विपरीतम् ॥ ३९ ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४० ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । किं प्रधानपुरुषाणामियत्ता तेन परिच्छिद्यते वा नेति । यदि परिच्छिद्यते तेषामन्तवत्त्वं यद्यत्परिच्छिन्नं घटादि तत्तदन्तवत् दृष्टम् । अथ परिच्छिद्यते तस्येश्वरस्यासर्वज्ञता ऽनुमानप्रधानस्यैतत् दूषणमागमवादिनस्तु ब्रह्मोपादानकारणं च सर्वज्ञं सर्वशक्ति तदङ्गास्तु जीवा अनन्ता इति निरवद्यम् ॥ ४० ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४१ ॥

इदानीं पञ्चरात्रसिद्धान्तः परीक्ष्यते । ननु चेयमनुपपन्ना चिन्ता श्रुतिर्विरोधाभावात् । कथम् । वासुदेव एवोपादानकारणं जगतो निमित्तकारणं चेति ते मन्यन्ते । क्रियायोगश्च तत्प्राप्त्युपायस्तत्रोपादिश्यते अधिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्भगवन्तं वासुदेवमाराध्य तमेव प्रतिपद्यत इति । तदेतत् सर्वं श्रुतिप्रसिद्धमेव तस्मान्नात्र निराकरणीयं पश्यामः । अभिधीयते यदत्र देवार्चनध्यानसमाधिलक्षणं कर्मज्ञानं चोपदिश्यते तत्सर्वं प्रमाणीक्रियते । अवान्तरं तु तत्रान्तरे विरुद्धं किञ्चिल्लक्ष्यते तन्निरस्यते । तत्र वासुदेवः परा प्रकृतिः परमात्मा ततः सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते सङ्कर्षणात्प्रद्युम्नः सृज्यमानो जायते ततोऽनिरुद्धो नामाहङ्कारो जायत इति भागवता मन्यन्ते । तत्रेदमुच्यते वासुदेवात्परमात्मनो जीवस्योत्पत्त्यसम्भवात् । कथमसम्भवो नित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात्स्वर्गनरकापवर्गभागिनो भावाद्वेदप्रामाण्यं लुप्येत लोकव्यवहारश्च न सिध्यति । तस्मादनुपपन्नेयं कल्पना ॥ ४१ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चानुपपन्नं कर्तुः सङ्कर्षणाज्जीवादन्तःकरणं प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते । न हि देवदत्तात्परशुरुत्पद्यते ॥ ४३ ॥

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

पराभिप्रायविकल्पार्थो वा शब्दः । सर्व एते आत्मानो भगवन्तो वासुदेवा एव निरधिष्ठाना निरवद्याश्च विज्ञानैश्वर्य्य-शक्तिबलवीर्यतेजोभिरीश्वरगुणैरन्विता इति । तत्रोत्तरं विज्ञाना-दिभावे ऽपि तदप्रतिषेधः उत्पत्त्यसम्भवाद्दोषः स्यादप्रतिषेधः स्यादे-वासौ दोषः इति । यदि चत्वारोप्येते सदृशास्तदातिशयाभावादु-त्पत्त्यसम्भवो ऽथासदृशास्तथाप्यसम्भवः । प्रतिपादितप्रतिषेधा-च्च प्रद्युम्नाख्यं मनो ऽहङ्कारश्चानिरुद्ध इति करणत्वमहङ्कारत्वं चाभिधाय सर्व एते आत्मान इति आत्मत्वप्रतिज्ञानं विप्रतिषिद्धम् । श्रुतिविप्रतिषेधश्च । चतुर्षु श्रेयो द्वारमलब्ध्वेदं शास्त्रं शाण्डिल्य-श्चकारेति ॥ ४४ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

न वियदश्रुतेः ॥ १ ॥

यदि विप्रतिषेधात् परदर्शनानामुपेक्षा सा तुल्या वैदिकस्यापि दर्शनस्य। अत्रापि श्रुतीनां विप्रतिषेधदर्शनादिति तत्परिहारद्वारेण महाभूतानामिन्द्रियाणां मुख्यप्राणस्य च जीवपरिकरबद्धानां समस्तभेदव्यवहारहेतूनामधुना सतत्त्वं विचार्य्यते। वियदाकाशं नोत्पद्यते। कस्मादश्रवणात्। सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य त्रयाणां तेजोबन्नानां सृष्टिरुक्ता नाकाशस्येति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । अस्त्युत्पत्तिश्रुतिराकाशस्यतैत्तिरीयके तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यत्र। कश्चिदाह उत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योरेवं सति विरोधस्तत्र चावश्यमेका श्रुतिर्गौणी कल्पनीयोभयोः प्रामाण्यात्तुल्यत्वादिति ॥ २ ॥

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वपक्षवादी वैशेषिकमतमनुसृत्याकाशोत्पत्तिवादिनी श्रुतिर्गौणीति प्रतिजानीते । कस्मादसम्भवात् । समानजातीयैरनेकैर्द्रव्यैः परमाणुसंज्ञैरेकं द्रव्यमारभ्यते भूम्यादि न च निरवयवस्याकाशस्यानेकद्रव्यमारम्भकमवयवभूतं सम्भवतीति ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमिति सामर्थ्यादजत्वम् ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

चशब्दः सम्भावनायाम् । एकस्यापि सम्भूतशब्दस्याकाशे गौणत्वमुत्तरत्र मुख्यत्वं स्याद्यथा ब्रह्मशब्दस्य तपसा ब्रह्मजिज्ञासस्व तपो ब्रह्मेति तपसि गौणः परमात्मनि मुख्य इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यस्याः प्रतिज्ञाया एवमपरित्यागः स्याद्व्यतिरेकादाकाशस्य विज्ञेयेन ब्रह्मणा शब्देभ्यश्च समस्तस्य वस्तुनो ऽव्यतिरेकः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमेतदात्म्यमिदं सर्वमित्याप्रपाठकपरिसमाप्तेः ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः सम्भूतश्रुतेरेव । न च सकृदुच्चारणे गौणत्वमुख्यत्वसम्भवो दृष्टान्ते तूच्चारणभेदादुत्पद्यते । न च निरवयवस्योत्पत्तिर्न सम्भवति बुद्धिकर्मवदुपपत्तेः । प्रत्यनुमानं च क्रियते यावत् किञ्चिद्विकारजातं दृश्यते घटशरावादि तावद्विभागो लोके लक्ष्यते । विभागः पृथक्त्वम् । तदनेनानुमानमुपन्यस्तमाकाशं कार्यमचेतनत्वे सति विभक्तत्वात् पृथिव्यादिवदिति सविशेषणोहेतुरुपादीयते । अन्यथा आत्मनो ऽपि कार्यत्वं प्रसज्येत ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेन वियदुत्पत्तिन्यायेन मातरिश्वा वायुर्व्याख्यातो वेदितव्यः । सैषा अनस्तमिता देवता यद्वायुरिति स्यान्नित्यत्वबुद्धिः कस्यचित्तन्निवृत्त्यर्थमतिदेशसूत्रमादित्यादीनामस्तमयापेक्षया वायोर्विशेषकथनमेतदनस्तमितेति ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतो ऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

शब्दस्पर्शादीनां गुणानां उपचितापचितानां दिक्कालसंख्याप-

रिमाणादीनां चोत्पत्त्यश्रवणान्नित्यत्वमिति प्राप्ते उच्यते । असम्भवस्तु । नित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । सतो विद्यमानस्य गुणस्यान्यस्य वानित्यत्वासम्भवः । कस्मादद्वितीयश्रुत्यनुपपत्तेः । न च गुणादीनां पृथगुत्पत्तिर्वक्तव्या द्रव्योत्पत्तौ चोत्पत्तिसिद्धेस्तदनन्यत्वाद्यथा यवो जात इति यवगुणानामपि जन्मोक्तं भवति । कालो ऽप्यादित्यादीनां गतिविशेषो ऽस्तमयोदयलक्षितो भागो दिगुच्यते । ये पुनः सतो ब्रह्मणः उत्पत्तिमाशङ्कानिराकरणार्थं सूत्रं वर्णयन्ति तेषां निरर्थकं सूत्रमाशङ्का हेत्वभावात्सकारणं कारणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इतिमन्त्रवर्णात् । न हि वचनमदृष्ट्वा पूर्वपक्षः क्वचित्क्रियते । अनवस्थानात् ॥ ९ ॥

तेजो ऽतस्तथाह्याह ॥ १० ॥

तेजो ऽतो मातरिश्वनो जायते । कुतस्तथाह्याह । यथाकाशान्मातरिश्वा तथा वायोरग्निरिति । ननु तत्तेजो ऽसृजतेति सतो जन्म श्रूयते न वायोः । नायं विरोधस्तेन तेनविकारात्मना स्थित्वा ब्रह्मैव सृजति तदनन्यत्वाद्विकाराणाम् ॥ १० ॥

आपः ॥ ११ ॥

अतस्तथा ह्याहेत्यनुवर्तते । अतस्तेजस आपो जायन्ते ऽग्नेराप इत्यन्तरिता आपो मा भूवन्निति सूत्रं प्रणेयम् । नात्र मदविषयो न्यायो ऽप्यास्ति ॥ ११ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥

ता अन्नमसृजन्तेत्यत्रार्थं व्रीहियवादि स्यात् वाक्यशेषात्तस्माद्यत्र क्व च वर्षन्तितदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति प्राप्त उच्यते । पृथिव्येवान्नशब्दवाच्या । कस्मादधिकारान्महाभुतसृष्टयधिकारात् । तथा रूपात् । यत्कृष्णं तदन्नस्येति । तथैव शब्दान्तरात् । श्रुत्यन्तरादद्भ्यः पृथिवी तद्यदपां रस आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्य भवदिति च कार्य्योपन्यासवाक्यशेष इत्यविरोधः ॥ १२ ॥

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात सः ॥ १३ ॥

वियदादीनां स्वतन्त्राणां स्वकार्य्योत्पादकत्वं मुख्यार्थत्वादिति प्राप्त ऽभिधीयते । स एव परमेश्वरस्तेन तेनाकाशादिरूपेण स्थित्वा तं तं विकारं सृजतीत्यवगन्तव्यम् । कस्मात्तल्लिङ्गात्तस्य लिङ्गं ज्ञापकं शास्त्रं यः पृथिव्यां यो ऽप्सु तिष्ठन्निति बहुस्यां प्रजायेयेति तदात्मानं स्वयमकुरूतेति च । तदभिध्यानात्तस्येश्वरस्याभिध्याना-त्सङ्कल्पादेव तत्तेज ऐक्षन्तेति उपचर्यते न तेषामालोचनमस्ती-त्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

विपर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥

भूतानामुत्पत्तिक्रमो ऽवगतः प्रलयक्रमो निरूप्यते । अनियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति प्राप्ते उच्यते । उत्पत्तिक्रमाद्विपर्ययेण प्रातिलोम्येन प्रलयक्रमो द्रष्टव्यः । कथमन्नेन सौम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छेति श्रुतेः । स्मृतिरपि ।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयत ॥

इति उपपद्यते चैवं न हि तन्तुषु विनष्टेषु पटस्य कार्याव-स्थितिरस्ति ॥ १४ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १५ ॥

सृष्ट्यप्ययक्रमौ भूतानामद्वैतभावनोपयोगिनौ निरूपिताविदानीमिन्द्रियमनोबुद्धीनां क्रमो भूतक्रमाविरोधेन प्रतिपाद्यते । ब्रह्मणो भूतानां चान्तराले ज्ञानमनसी स्यातां विज्ञानमनसी स्याताम् । विज्ञानशब्देनेन्द्रियं गृह्यते बुद्धिश्च । तदुभयं मनश्च विज्ञानमनसी । तल्लिङ्गात् ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्यादिति चेन्न ।

कस्मादविशेषात् । पुरस्तात्परस्ताद्वोत्पत्तिर्भूतानुग्रहणेक्षित्वाच्चेन्द्रियाणां क्रमविरोधात्परस्तादेवोत्पत्तिर्युक्ता । दर्शयति च स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथि-

धीन्द्रियं मनो ऽन्नमिति । सादृश्यमात्रपराहीयं श्रुतिरेतस्माज्जायत इति न क्रमपरा । भूतानुग्रहं च दर्शयत्यन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति । शरीरप्रदेशो रूपादिग्रहणशक्तियुक्तो वाह्यमिन्द्रियमध्यवसायात्मिका बुद्धिः सङ्कल्पस्मृतिचिन्तादिवृत्तिहेतुर्मन इति विवेकः ॥ १५ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १६ ॥

जातो देवदत्तो मृत इति व्यपदेशादनित्यत्वं जीवस्येत्याशङ्का तुशब्देनापनीयते । यो ऽयमुत्पत्तिप्रलयव्यपदेशो लौकिकः स भाक्तः गौण इत्यर्थोपयिकया गौण्या वृत्त्या मुख्यावृत्तिः । आमृज्यते भज्यते सा भक्तिः तत्र भवो: भाक्तः । चराचरव्यपाश्रयः । चरं जङ्गमशरीरमचरमुद्गत इति गौणत्वसिद्धिः । कुतस्तद्भावे शरीरभावे जन्ममरणयोर्भावित्वात् । तथाच श्रुतिरयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन्म्रियमाण इति ॥ १६ ॥

नात्मा ऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥

वियदादिवदात्मा जायते नेति चिन्ता । तत्र यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीत्युपक्रम्याह सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीत्यतो जीवो जायत इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्मा जायते । कस्माद्-श्रुतेः । न ह्याकाशादिसृष्टिप्रकरणे जीवस्योत्पत्तिश्रुतिरस्ति । नित्यत्वाच्चोत्पत्तिर्विरुध्यते । कथं नित्यत्वम् । प्रत्यभिज्ञानादहमिदमदर्शमिति सर्वो लोकः स्वमात्मानं वेदयते । अन्धकारे स्थापितं वस्तु संस्पृश्योपादत्ते । स्वसम्वेद्यो हि सन् परस्मै घटादिवद्दर्शयितुं शक्यस्ताभ्यश्च श्रुतिभ्यो नित्यत्वं जीवस्येति । यद्वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते अजो नित्यः शाश्वतो ऽयं पुराणो अविनाशी वा अरे ऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मेति । भूयसीनां च श्रुतिनामन्यथाकर्तुमशक्यत्वात्तदविरोधाय विस्फुलिङ्गश्रुतिर्विपरिणेया । न चात्रापि विकारभावो विवक्षितः किन्तूपाधिकृतभेदाभिप्राया हि सा । तेष्वप्यग्निसामान्यानुगमात्पार्थिवद्रव्याविश्लेषवशाद्विच्छेदमात्रं नान्यत्र भेदः सुषुप्तिप्रकरणत्वाच्च सृष्ट्यभिप्रायेणेति स्थितम् ॥ १७ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८॥

जीवस्य स्वतश्चैतन्यं नास्त्यागन्तुकमेव तस्य चैतन्यं यदिदं घटादिविषयं विज्ञानमविच्छेदेन वर्तते तदेवास्य चैतन्यमिति काणादा मन्यन्ते। तत्रेदमुच्यते । जीवो ज्ञः। कस्मादत एव श्रुतिभ्य एवात्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्न हि विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते विज्ञान घन एवैतेभ्यो भूतेभ्य इति ब्रह्माङ्गत्वाच्च। विस्फुलिङ्गन्यायेन विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। स्वाभाविकं चास्य ब्राह्मरूपमौपाधिकमितरत्। किञ्च स्वप्रत्यक्षं चास्य चैतन्यं ज्ञातृस्वरूपस्य सर्वदापरोक्षत्वात्। घटादीनां च कादाचित्कानां पृथगेव गृह्यमाणत्वाद्यथाज्ञेयं ग्राह्यं तथा विज्ञानसन्तानोऽपि ग्राह्य एवात्मान इति स्थितम्॥ १८॥

कस्मात् उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्॥ १९॥

इदमिदानीं चिन्त्यते किमणुपरिमाणः किं वा महापरिमाण इति। किं तावत्प्राप्तमणुपरिमाण इति। कस्मादुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादित्यध्याहारः। तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति ये के चास्माल्लोकाद्यन्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्ति यावत् सम्पातमुषित्वातथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति। न च सर्वगतस्यैतत्त्रयमुपपद्यते॥ १९॥

स्वात्मना चोत्तरयोः॥ २०॥

ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवदुत्क्रान्तिः कदाचित्स्यादुत्तरयोस्तु गत्योः स्वात्मना स्वरूपेणैव सम्भवादिति विशेषाभिधानम्॥ २०॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्॥ २१॥

नायमणुर्जीवः स्यादतत् श्रुतेर्महत्वश्रुतेः स वा एष महानज आत्मेति चेन्न। इतराधिकारात्परमात्माधिकारात्। स्वरूपविवक्षयाऽसौ निर्देशो न जीवपर इत्यर्थः॥ २१॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च॥ २२॥

इतश्च स्वशब्दादुन्मानाच्चैषो ऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः। उद्धृत्य मानमुन्मानम्।

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पत इति ॥
आराग्रमात्रो ह्यवरो ऽपि दृष्ट इति ॥ २२ ॥

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

कथमणोः सकलशरीरव्यापिनी सम्पत्तिरिति चेन्नायं विरोधो यथा हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशे निपतितः कृत्स्नं शरीरमाह्लादयति तथेति ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमात् हृदि हि ॥ २४ ॥

हरिचन्दनस्य युक्तं त्वगिन्द्रियसम्बन्धात्कृत्स्नदेहव्यापित्वमवस्थितेर्विशेषभावाच्छरीरैकदेशावस्थानस्य प्रत्यक्षत्वादिति चेन्नैतदेवम् । आत्मनो ऽप्यवस्थितिर्देशविशेषाभ्युपगमात् । तथा ह्याह श्रुतिर्हृदि ह्येष आत्मा स वा एष आत्मा हृदीति । हृदये वर्तमानस्त्वचा सम्बद्धः । सा च सकलशरीरव्यापिन्यपि पादे वेदनेति दर्शनादत्रोच्यते । मूर्तस्य मूर्तान्तरेणायं संयोगो नेन्द्रियेण विद्यमानेनापि कण्टकस्याभोक्तृत्वात् । कर्मकृतो ह्ययं सम्बन्धो भोक्तृभोग्ययोरुपलब्धिकार्यानुमेयः । परिमितत्वात्तु कण्टकस्य तद्देशसमुक्त्वा वेदना जीवस्योपजायत इत्यनवद्यम् ॥ २४ ॥

गुणाद्वा आलोकवत् ॥ २५ ॥

वेति विकल्पे । चैतन्यगुणव्याप्तेरालोकवत् । यथा प्रदीपव्याप्तेः सकलगृहकार्योपपत्तिः ॥ २५ ॥

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

कथं पुनर्गुणिदेशव्यतिरेको गुणस्येति काणादामन्यन्ते । अत्रोच्यते । यथा गन्धः केवलो गृह्यते न तदाधारस्य द्रव्यस्य नासिकादेशागमनं कल्पते । यदि द्रव्यावयवं तत्रागच्छेत्कालेन द्रव्यस्यापचयः स्यान्न ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

इतश्च व्यतिरेको यथा ऽस्माभिर्न्याय उक्तस्तथा गुणेन व्याप्तिं दर्शयति स एष देहप्रविष्ट आ लोमभ्य आ नखेभ्य इति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

विज्ञानेन विज्ञानमादायेति जीवाद्विज्ञानस्य पृथगुपदेशात् गुणेत्वनव्याप्तिरणुरात्मेति पक्षान्तरम्। गुणाद्वेति परमताभिप्रायं सूत्रम्। न हि गुणिनं विहाय गुणस्य स्वातन्त्र्यं गुणत्वमेव हीयेत न हि शुक्लादयो भिन्नदेशा दृष्टाः। द्रव्यस्यापि कालेन क्षयो दृष्टः। विज्ञानेनेति चान्तःकरणाभिप्रायाशङ्कां परिणेतुं आलोमभ्य इति च त्वग्द्वारेणोपपद्यते ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

गृह्णीम एतत्संसारावस्थायामणुरात्मेति न तु तदेवास्य निजं रूपम्। तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मत्वोपदेशात्। स्वाभाविकमणुत्वव्यपदेशः कथमिति चेत्तद्गुणसारत्वात्। तदिति बुद्धिरन्तःकरणमन्तरा विज्ञानमनसी इति वृत्तं परामृश्यते। तस्य गुणा रागादयो ऽहंप्रत्ययाश्रयाः। सारशब्दः प्रधानवचनः। तद्गुणाः सारं प्रधानं संसरणे यस्य जीवस्य स तद्गुणसारो वियदादिभिः सूक्ष्मावस्थैरिन्द्रियैश्च तदाश्रितैः पञ्चवृत्तिना च वायुना परिवेष्टितस्तत्स्वभावानुविधायी संसरतीत्यर्थः। तथाचाहुः पौराणिकाः।

पुर्य्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते।
तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन चेति ॥

तदिदमौपाधिकमणुत्वं जीवस्यातो द्रष्टव्यम्। मनसो ऽणुत्वादात्मनो ऽनियतमुच्यते। लिङ्गं पुनः सङ्कोचविकासि सूक्ष्मस्थूलशरीरापेक्षया प्राज्ञवद्यथाणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेति हृदयायतनापेक्षमणयिस्त्वं ज्यायस्त्वं तु निजं रूपम् ॥ २९ ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

कदाचिदुपाधिवियोगः स्यादात्मनस्ततश्चासत्त्वं मुक्तता वा स्यादित्याशङ्क्याह नायं दोषो यावदात्मभावित्वादुपाधियोगस्येति। यावदयमात्मा केवलेन द्वैतदर्शनेन संसरति तावत्कालभावी बुद्ध्याद्युपाधियोगः। कथं गम्यते। तस्य दर्शनाद्यो ऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोका-

वनुसंसरति तथा विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इति । सुषुप्तिप्रलययोः कथमुपाधियोगः शक्यते वक्तुमित्युत्तरं पठति ॥ ३० ॥

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो ऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

तुशब्दो ऽवधारणे । सत एवास्य बुद्धिसम्बन्धस्य प्रबोधकाले चाभिव्यक्तिस्तस्याभिव्यक्तिर्यौवने ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो ऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३२ ॥

तच्चोपाधिभूतमन्तःकरणं सर्वैर्वादिभिरभ्युपगन्तव्यमन्यथात्मेन्द्रियविषयाणां सन्निधौ नित्योपलब्धिः स्यान्नित्यं चानुपलब्धिप्रसङ्ग अन्यतरनियमो वा । अन्यथान्यतरस्येन्द्रियस्यात्मनो वा नियमः शक्तिव्यवस्था कल्पनीया कदाचिदुपलब्धिहेतुत्वं कदाचिन्नेति सा चाशक्या स्वभावविपर्ययहेतुभावादतो मनो ऽभ्युपगन्तव्यम् । श्रुतिश्चान्यत्र मना अभूवन्नादर्शमन्यत्र मना अभूवन्नाश्रौषं इति । उक्तं च नैयायिकैर्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । बौद्धानां मनो ऽवस्थितं नास्ति तन्निराकरणार्थं सूत्रम् । यत्पुनरात्मविभुत्ववादिनां दोषकथनार्थं सूत्रमिति व्याख्यातं तदयुक्तम् । सर्वगतत्वे ऽपि शरीरदेशे भोगोत्पत्तेः कर्मनिमित्तत्वात्तस्य ॥ ३२ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

भोक्तैवात्मा न कर्ता बुद्धिः कर्त्रीति सांख्यमतं तन्निराकरोति । कर्ता आत्मा शास्त्रार्थवत्त्वात् यजेतोपासीतेति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

विहारः सञ्चरणं स ईयते अमृतो यत्र कामः तस्य शरीरे यथाकामं परिवर्तत इति ॥ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादायेति प्राणानामिन्द्रिया-

णां विज्ञानेन बुद्ध्यादिना ज्ञानं ग्राहकसामर्थ्यमादायेति ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

क्रियायां यज्ञादिकायां कर्तव्यव्यपदेशाद्विज्ञानं यज्ञं तनुत इति विज्ञानमिति जीवो न बुद्धिरुच्यते । न च जीवो निर्देश विपर्ययो भवेत् । करणत्वाद्बुद्धेस्तद्विभक्तिः स्याद्विज्ञानेनेति ॥ ॥ ३६ ॥

ननु स्वतन्त्रः सन्निष्टमेव कुर्यादत आह ।

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथेष्टोपलब्धिः तथा क्रियायामनियमः ॥ ३७ ॥

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

यदुक्तं बुद्धिः कर्त्रीति इदमयुक्तं शक्तिविपर्ययात् । कर्तृशक्तिः स्यात् करणशक्तिश्च निवर्तते यः कर्ता स जीवो ऽन्यत्करणमिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

निदिध्यासितव्य इति मनसः प्रवृत्तिनिरोधेनात्मरूपाभिमुखीभूतस्य सातत्येन यदवस्थानं स समाधिः तस्याभावः स्यात्कर्तृभावात् ॥ ३९ ॥

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥

तत्पुनः कर्तृत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वेति चिन्त्यते । पूर्वोक्तैर्हेतुभिः । स्वाभाविकमिति प्राप्त उच्यते । न स्वाभाविकं कर्तृत्वमनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । कर्तृत्वे सति तन्निमित्तं कर्म ततः सुखदुःखोपभोगः स्यात्सुषुप्तावस्थायां व्यभिचारात् । न च चैतन्यमूर्तेरात्मनः स्वभावान्तरं सम्भवति । न चौपाधिकं कर्तृत्वमपारमार्थिकम् । यथाग्निगते नोष्णगुणेन दाहोऽनुभूयते किमसावपारमार्थिको भवति । यद्यपि स्वात्मन्यौष्ण्यं स्वतो नास्त्येवमुपाधिवशात् कर्तृत्वमुपजायते । यथा च तक्षा वास्यादिकरणयुक्तः कर्ता तद्विमुक्तश्चाकर्तेति ॥ ४० ॥

परात्तच्छ्रुतेः ॥ ४१ ॥

तच्चौपाधिकं कर्तृत्वं किं स्वतन्त्रस्य जीवस्याथ परादिति चिन्तायां स्वतन्त्रस्येति प्राप्तम्। न हि लोके कृष्यादिषु वर्तमानः परमपेक्षते रागादिप्रेरितो हि प्रवर्तत इति प्राप्ते ब्रूमः। परादीश्वरात्तच्छ्रवणात् एष ह्येव साधु कर्म कारयति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनो ऽन्तरो यमयतीति च ॥ ४१ ॥

यदि तर्हीश्वरो नियतो नैर्घृण्यं तस्य स्यादित्याह।

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥४२॥

नैर्घृण्यादिदोषनिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः। जीवकृतो यः प्रयत्नः शरीरेन्द्रियमनसामात्माधिष्ठितानां पाकादिधात्वर्थाश्रितः चेष्टाविशेषो भावना चोदना अपूर्वं धर्मो विधिरिति शास्त्रे व्यपदिश्यते स एव च लोकवेदयोर्वाक्यार्थः। नियोगस्तु तटस्थो निमित्तमात्रं प्रेषणाध्येषणादिवत्। तदपेक्ष ईश्वरः स्वत एव स्वव्यापारं कुर्वतो जीवस्य पर्जन्यवत्साधारणं कारणम्। एवं विहितप्रतिषिद्धयोः यजेत न हन्तव्य इत्यवैयर्थ्यं स्यात्। अन्यथा वेदप्रामाण्यमस्तमियादित्यादिग्रहणमिति। स्वतन्त्रस्यैव जीवस्य कर्तृत्वमित्याशङ्क्य ईश्वरापेक्षं कर्तृत्वमिति स्थापितम्। वैषम्यनिर्घृण्य इत्यत्र तु कर्मापेक्षायां जगत्सर्गे इति विवेकः ॥ ४२ ॥

अंशो नानाव्यपदेशात् अन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ॥ ४३ ॥

पराधीनं यस्य कर्तृत्वं निरूपितं किमसौ ततो ऽत्यन्तभिन्नः किं वा अत्यतमभिन्न इति विचार्य्यते। अंशत्वे युक्ता तेनाविभागप्राप्तिरितरत्र भेदेनावस्थानमिति चिन्तायाः प्रयोजनम्। किं तावत्प्राप्तं स्वामिभृत्यन्यायेन भेद इति प्राप्ते ब्रूमः। तदंशो जीवोऽस्ति। अंशशब्दः कारणवाची। यथा पटस्यांशो ऽवयवस्तन्तुरिति। अस्ति च द्रव्यविभागवचनो यथा परिषद्द्रव्ये अंशिनो वयमिहेति। तयोरिह ग्रहणं न भवति किन्तूपाध्यवच्छिन्नस्यानन्यभूतस्य वाचको ऽयमंशशब्दः प्रयुक्तो यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गस्य।

कथं पुनर्निरवयवस्य परमात्मनोंऽशः सम्भवति । आगमात्तावद्-वगम्यते । यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा इति दृष्टान्त इति प्रणयनात् । यथा चाकाशस्य पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नं कर्णछिद्रं च । यथा च वायोः पञ्चवृत्तिः प्राणः । यथा च मनसः कामादयो वृत्तयः । स चाभिन्नाभिन्नस्वरूपो ऽभिन्नरूपं स्वाभाविकमौपाधिकं तु भिन्नरूपमुपाधीनां च बलवत्त्वात् संमूर्च्छितस्तन्मयः संसरतीत्यभेदो ऽभ्युपगम्यते । स एव किं नेष्यते । नानाव्यपदेशात् । सो ऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति तत्र तत्र जीवपरयोर्भेदव्यपदेशात् । आथर्वणिकाश्च ब्रह्मसूत्रे ब्रह्म दाशा ब्रह्मेमे कितवा इत्यभिधीयते । दाशाः कैवर्ताः । हीनजनस्यापि ब्रह्मत्ववत्सर्वस्याभेदं दर्शयति । तथा श्वेताश्वतरीयो मन्त्रः त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चयसि विश्वतो मुख इति ॥ ४३ ॥

मन्त्रवर्णात् ॥ ४४ ॥

पादो ऽस्य विश्वाभूतानीति ॥ ४४ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ममैवांशो जीवलोक इति ॥ ४५ ॥

ननु नांशगतेन दुःखेन परस्यांशिनो दुःखित्वम । यथा नयनगतेन दुखेन चैत्रस्येत्याशङ्क्याह ।

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः सुखी च स्वकर्मवशान्नैवं परस्तस्य निमित्ताभावात् । प्रकाशादिवत् । यथा सौर्य्यश्चान्द्रमसो वाङ्गुल्यादिषु ऋजुषु वक्रेषु तत्संबद्धो ऽपि तद्धर्मं भजते तद्वत् । यदुक्तं चैत्रवदिति तदयुक्तम् । देहस्य नेत्रादिरंशो न तस्याचेतनस्य दुखवेदना यस्य त्वात्मनो दुःखवेदना न तस्य नेत्रमंश इति विषमो दृष्टान्तः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

व्यासादय इति शेषः ।
तत्र यः परमात्मायं स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ।
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ।
कर्मात्मात्वपरोक्षस्तु मोक्षवन्धैः समुह्यते ।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनरिति ॥ ४७ ॥

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत ॥ ४८ ॥

परमात्मना चेदभिन्नो जीवः कस्यानुज्ञापरिहारौ स्याताम् । न हि परमात्मनो ऽधिकारो ऽस्ति नित्यशुद्धमुक्तरूपत्वात् । अत्रोच्यते स्यातामनुज्ञापरिहारावंशस्य । देहसम्बन्धमधिकृत्यानुज्ञावचनमृतावुपेयादिति परिहारः परभार्य्यां न गच्छेदिति । यथाग्निः क्रव्यात्परित्यज्यते हुतवहस्तूपादीयते तद्वदेकत्वे ऽप्युपाधिवशाल्लौकिकव्यवहारोपपत्तिरिति ॥ ४८ ॥

ननु चैकात्म्यवादे सर्वकर्मसङ्करप्रसङ्गः । एकेनाश्वमेधे कृते सर्वैः कृतं स्यात् । एकेन सुरापाने कृते सर्वैः कृतमिति । नेत्युच्यते कथम् ।

असन्ततेश्चाव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

अस्मत्पक्षे नास्तिव्यतिकरः । कस्मादसन्ततेः । अणुपरिमाणो जीव इत्युक्तम् । स चासन्ततो न सर्वशरीरव्यापी स्वे स्वे शरीरे वर्तमानो यदा कर्ता भोक्ता च तदा कुतः सङ्करः । देहादीनां च परिमाणामित्वाद्व्यवहारावस्थायां मुक्तस्य तु न व्यवहारो नोपाधिरिति नास्ति सङ्कराशङ्का ॥ ४९ ॥

आभासा एव वा ॥ ५० ॥

येषां बहव आत्मानः सर्वगताश्च तेषां मते व्यतिकर इति दर्शयिष्यन्सामान्यदूषणमाह अविद्या आभासा एव । वेदबाह्या दर्शनभेदा इति सर्वेषामात्मनां सर्वशरीरसन्ततेः सर्वव्यवहारव्यतिकरः प्राप्नोतीति । अपरे त्वाभास एव चेत्येकवचनान्तं सूत्रं पठित्वा अन्यमर्थंवर्णयन्ति परमात्माभासो जीवः प्रतिबिम्बात्मा संसार्य्यविद्यापरिकल्पितः तस्य परिमितत्वादसन्ततेरव्यतिकर इति ।

तदयुक्तम् । आभासस्यावस्तुत्वाभ्युपगमादवस्तुनः शशविषाणकल्पस्याचेतनस्य कुतो बन्धो मोक्षो वा कर्माधिकारो वा । न च परमात्मनः संसारित्वमस्तीत्युक्तं पुरस्तादतो नार्षः पाठ इति ॥ ५० ॥

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

अथ मनुषे ऽदृष्टं नियामकमिति तत्रानियमात्सर्वात्मनो सन्निधावुत्पद्यमानमदृष्टं साधारणं भवितुमर्हति । विशेषहेत्वभावात् ॥ ५१ ॥

नन्वभिसन्धावत् व्यवस्था, यस्य सङ्कल्पस्तस्यादृष्टं भवतीत्याह ।

अभिसन्ध्यादिष्वपिचैवम् ॥ ५२ ॥

तेष्वप्येवमनियम एव । आदिग्रहणं श्रद्धादिपरिग्रहार्थम् । कथमेकस्मिन्मनसि सर्वात्मना समवेतत्वात्सङ्कल्पश्रद्धादयः साधारणा एव तन्निमित्तमदृष्टं साधारणमेव तत्कारितं च शरीरं सर्वार्थमित्यमादित्वे प्यसाधारणो हेतुर्न शक्यते मृगयितुम् ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेत्तन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

शरीरावच्छिन्नो य आत्मप्रदेशस्तत्रादृष्टं समवेतमेवं प्रतिशरीरं व्यवस्थितिरिति चेन्नान्तर्भावात् । सर्वेषामात्मनां यो ऽयं शरीरावच्छिन्नो देशस्तत्रापि सर्वे सन्ति सर्वगतत्वादन्यथा सर्वागतत्वप्रसङ्गात् । निरवयवस्य चात्मनः प्रदेशकल्पनानुपपन्ना । कल्पितस्य प्रदेशस्यावस्तुत्वादानियामकत्वमिति ॥ ५३ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

तथा प्राणाः ॥ १ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत्तदाहुः किं तदसदासीदिति ऋषयो वाव तेऽग्रे सदासीत्तदाहुः के त ऋषय इति प्राणा वा ऋषयः ते यत्पुरस्तात्सर्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसाऽरुषंस्तस्मादृषयः स योऽयं पुरुषः प्राण एव एवेन्द्र इत्यग्निप्रकरणवाजिनां प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावश्रवणान्नित्या इति पूर्वपक्षवादी मन्यते। नन्वेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति प्राणानामुत्पत्तिवादिनी श्रुतिर्दृश्यते। सत्यं सा तु गौणीति प्राप्ते उच्यते। यथा वियदादय उत्पद्यन्ते ब्रह्मणस्तथा प्राणा इन्द्रियाणीत्यर्थः। सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मात्स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमिति। यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्युत्पत्तिश्रुतीनां भूयस्त्वाद्विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमिति च न्यायात् ॥ १ ॥

यदुक्तमुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति तदुच्यते।

गौण्यसम्भवात् ॥ २ ॥

नैतदेवं गौण्याः श्रुतेरसम्भवो गौण्य सम्भव इति विग्रहः। कथमसम्भवः श्रुतिभूयस्त्वादित्युक्तम्। प्रतिज्ञाविरोधाच्च। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञाय तत्सिद्ध्यर्थमेतस्माज्जायते प्राण इत्युक्तोपसंहरति पुरुष एवेदं विश्वं कर्म

तपो ब्रह्म परामृतमिति ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठमित्यात्मनोऽरे-दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितमुक्तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति प्रतिवेदान्तं सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानमुपसंहर्तव्यम् । उत्पत्तिश्रुतीनां मुख्यार्थसम्भवे ऽपेक्षितार्थत्वेनान्यथाकल्पनमयुक्तम् । तत्परत्वात्समस्तस्य हि प्रपञ्चस्य तद्विकारत्वात्तदनन्यत्वम् । तेन त्वद्वितीयात्मविज्ञानादपवर्ग इति विवक्षितो ऽर्थः । सर्वत्र या पुनरग्निप्रकरणश्रुतिः सा मुख्यार्था न । कथमवान्तरप्रलये ह्यग्निसाधनानां शर्करादीनां सृष्टिर्वक्तव्येति तदर्थो ऽसावुपक्रमः । तत्राधिकारी पुरुषः प्रजापतिरविनष्ट एव त्रैलोक्यमात्रं प्रलीनमतस्तदीयान्प्राणानालोक्य सा श्रुतिः प्रवृत्तेत्यविरोधः । एवं सर्वश्रुतीनां यथार्थता ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

तस्य जायत इत्यस्याकाशादिष्वमुख्यस्य प्रागपि प्राणादिषु श्रवणान्मुख्यार्थतैव । न हि सकृदुच्चारितस्य पदस्य मुख्यत्वं गौणत्वं च युगपत्सम्भवति । यथाग्निर्ज्वलतीति निरपेक्षादग्निशब्दान्मुख्यार्थो गौणश्चेति न सम्भवतीति ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

इतश्च तेजोबन्नपूर्वकत्वाभिधानात् वाक्प्राणमनसामन्नमयं हि सौम्य मन आपो मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूतानुग्रहं वागादीनां ब्रुवंस्तत्सद्भावमनुवदति । न चोत्पत्तिमन्तरेण प्रपञ्चसत्तावकल्पते । अत्र केचित्सर्वत्र भ्रान्ताः सिद्धान्तविरोधमपर्यालोचयन्तो भूयसामिति च न्यायमनादृत्याधिकरणं पूर्वपक्षविषयं वर्णयन्ति सिद्धान्त इति । स च न गौणी प्राणानां बुद्धीन्द्रियाणां मनः षष्ठानामुत्पत्तिश्रुतिर्भूतानां कर्मेन्द्रियाणां च मुख्येति कस्मादनादित्वात्करणसम्बन्धस्य जीवानाम् । यदि च करणानामुत्पत्तिरिष्येत जीवनामपि प्रसज्यत इति । तदिदं बुबुदृभ्युत्प्रेक्षितं युक्त्या खविलसितं व्याख्यानं न न्यायकुशलेभ्यो रोचते । मूलकारणेनानन्यत्वं जगतः सर्ववेदान्तेषु विधित्सितम् । तद्धि चेतनाचेतनात्मकम् । तत्र चे-

तमो भोक्तृवर्गो जीवः स्वभावत एव तदात्मक इत्यनन्यत्वं सिद्धम् । अचेतनवर्गस्य तु भूतेन्द्रियविषयसंज्ञस्य तद्विकारत्वेनानन्यत्वं वक्तुं सृष्टिप्रकरणानि प्रवृत्तानि । तत्र यदि प्राणास्ततो नोत्पद्येरन्नद्वितीयश्रुतिर्विरुध्येत । विकारत्वाभावात्तेषां च नित्यत्वे ऽपवर्गो ऽपि न सिद्धः । उच्छेत्तुमशक्यत्वाद्ब्रह्मस्वरूपवत् कूटस्थनित्यत्वात् । अनेन च न्यायेन वियदादीनामप्युत्पत्तिर्गौणी । भोग्यमन्तरेण भोगासिद्धेस्तेषामप्यनादित्वात् । अथ प्राणानां शक्तिरूपेण नित्यत्वम् । भूतानामपि शक्तिरूपेण नित्यत्वमविशिष्टम् । अस्मत्पक्षे ऽपि ब्रह्मणो ह्यनन्तः शक्तय इत्युक्तं पुरस्ताच्चानादित्वं संसारस्यास्मत्पक्षे ऽपि न विरुध्यते । सुप्तप्रतिबोधन्यायेन सर्गप्रलययोरविच्छेदादाविर्भावतिरोभावमात्रं च सृष्टिः प्रलयश्चेष्यते । नात्यन्तमसदुत्पद्यते । न सतो विनाशः । न च करणानामुत्पत्तिश्रुतेर्जीवस्योत्पत्तिश्रवणकृतोत्पत्त्यनुत्पत्तिव्यवस्था । न चाश्रयमन्तरा करणस्थितिर्भवति रंहति सम्परिष्वक्त इति । तस्मात् भूतवत् करणोत्पत्तिरिति स्थितम् ॥ ४ ॥

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥

संख्याविप्रतिपत्तिनिरासार्थमारभ्यते किं सप्तोतैकादशेति । किं तावत्प्राप्तम् । सप्तेति । किन्तु गतेर्गतिरुत्क्रान्तिस्तमुत्क्रामन्तं प्राण उत्क्रामतीति । कथं गम्यते । विशेषितत्वाच्चक्षुरादयो वाक्पर्यन्तास्तत्र विशेषिताः ॥ ५ ॥

हस्तादयस्तु स्थिते ऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । हस्तादयो ऽतः सप्तभ्यो ये निर्दिश्यन्ते हस्तो वै ग्रहः स कर्मणाभिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां कर्म करोतीति स्थिते च व्यतिरेकेणैव मन्तव्यं सप्तैवेति । कियन्तः पुनरेकादशस्युर्दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति । आत्मेति मनो निर्दिश्यते । कार्याणि चैतावन्त्येव मनसः सङ्कल्पो विषयो बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः ॥ ६ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥

विभुनीन्द्रियाणीति सांख्या मन्यन्ते तन्निरासः क्रियते। सूक्ष्मा न स्थूलाः परिमिताश्चोत्क्रान्तिश्रुतेस्तदानीं चानुपलब्धेः ॥ ७ ॥

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥

श्रेष्ठो मुख्यः प्राणः स चोत्पद्यते । कथमेतस्माज्जायते इति तुल्यश्रुतित्वात्पूर्वन्यायसिद्धेरुत्तरचिन्तार्थं पृथग्योगकरणम् ॥ ८ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥

यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति वचनाद्वायुः प्राणः । अथवा सामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पञ्चेति करणानां सामान्यावृत्तिः प्राणा इति सांख्यसिद्धान्तादेवं प्राप्ते उच्यते । न वायुक्रिये । कुतः भेदेनोपदेशात् । प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषावति च तपति चेति । तथा वागादीनि करणान्युपक्रम्य वायोः प्राणस्य पृथगनुक्रमणात्तेह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति । न च करणानां सामान्यावृत्तिश्चक्षुरादीनां विषयग्रहणात्मिका हि वृत्तिः प्रत्युत प्राणस्तेषामनुग्राहकः । यः प्राणः स वायुरिति वायोरेवावस्थान्तरं प्राणो न तत्त्वान्तरमिति दर्शनार्थः ॥ ९ ॥

ननु श्रेष्ठत्वाद्वागादीनां च तं प्रति गुणभावश्रवणाच्च बलिं कुरुतेति सोऽपि स्वतन्त्रः स्यादत आह ।

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्यादिभ्यः ॥ १० ॥

आशङ्कानिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । यथा चक्षुरादीनि जीवं प्रति गुणभूतानि तथा प्राणस्तैश्चक्षुरादिभिः सह शासनात् । प्राणसंवादे अचेतनत्वादुपकारदर्शनार्थेत्यादिग्रहणम ॥ १० ॥

यदि तर्हि प्राणस्यापि करणभावो विषयान्तरं तस्य वक्तव्यमित्याह ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

विषयान्तरप्रसङ्गो न दोषः। कस्मादकरणत्वात्। किं पुनः कार्यमस्येति चेदाह श्रुतिः शरीरलक्षणम्। यस्मिन् उत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ इति तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवतीति प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

यथा मनः स्ववृत्तिभिः सङ्कल्पश्रद्धादिभिर्जीवस्योपकरोति। पञ्चवृत्तिग्रहणमुपकारदर्शनार्थम्। मुखनासिकासञ्चारी वृत्तिविशेषः शब्दोच्चारणविकार्य्यहेतुः प्राणो मूत्रपुरीषरेतसामधः पातयिता अपानः तयोः सन्धौ वर्तमानो वीर्यवत्कर्महेतुर्व्यान उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रमणादिहेतुः सर्वेष्वङ्गेषु भुक्तं पीतं समं नयतीति समान इति ॥ १२ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥

व्यापी प्राणः सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समो ऽनेन सर्वेणेति श्रुतेस्तत इदमुच्यते। अणुश्च। सूक्ष्मः परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तो पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वात्परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तिगत्यागतिभ्याम्। यदुक्तं विभुत्वमाधिदैविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हैरण्यगर्भेण सूत्रात्मना तद्विभुत्वमित्यविरोधः। ॥ १३ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदाम्नानात् ॥ १४ ॥

चक्षुरादिकरणजातं स्वमहिम्नैव स्वकार्ये वर्तते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु ज्योतिराद्याधिष्ठानं तु तदाम्नानात्। करणजातमग्न्यादिदेवताप्रेरितं प्रवर्तते। कथं तदाम्नानाद्देवतोपदेशादग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशादिति ॥ १४ ॥

यद्येवं भोक्तृत्वं देवतानामेव प्राप्नोतीत्याह।

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

प्राणो ऽस्यास्तीति प्राणवान्देहेन्द्रियसंघातस्वामिना प्राणवता

जीवेन करणानां सम्बन्धः। कथं शब्दादत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमित्येवं जातीयकात् ॥ १५ ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य करणजातस्य शारीरं प्रति नियतत्वात्तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामतीति श्रुतेः। देवाः पुनः परस्मिन्नैश्वर्य्ये स्थिता न हीनेन भोगेनार्थिनो न ह वै देवा मोहं गच्छन्तीति श्रुतेः ॥ १६ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥१७॥

प्राणस्यैव वृत्तिभेदाश्चक्षुरादयो न तत्त्वान्तराणीति प्राप्त उच्यते। प्रकृताः प्राणा इन्द्रियाणि तत्त्वान्तराणि। कुतस्तेन प्राणेन व्यपदेशादेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति। पृथक्कनिमित्तार्थाश्च व्यदेशा भवन्ति। ननु मनसो ऽपीद्रियत्वं न स्यात्। नैतदेवम्। दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति निर्देशात्। समानजातीयत्वमेकां जातिं क्रियां गुणं चाश्रित्य संख्यायोगः प्रवर्तते। यथा ऽष्टौ ग्रहा इति। रूपादिज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वाच्चेद्रियत्वं मनसः। कथं पुनश्चक्षुरादिषु प्राणशब्दः। प्राणवृत्तियोगाद्गौणः। तस्मादेत एतेनाख्यायन्त इति श्रुतेरन्यत्र श्रेष्ठान्तं वर्जयित्वा न तस्येन्द्रियत्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

ते ह वाचमूचुरित्युपक्रम्य वागादीनसूननुपसंहृत्याथ हेममाशयं प्राणमूचुरिति पृथगभिधानात् ॥ १८ ॥

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

इतश्च कार्य्यवैलक्षण्याच्च सुषुप्तेषु वागादिषु मुख्य एको जागर्त्ति स एवैको मृत्युनानाप्त इति सर्वेन्द्रियेषु परिस्पन्दात्मिका प्राणस्य वृत्तिः साधारण्यविषयालोचनात्मिकेन्द्रियाणामसाधारणी यथा योगवृत्तिरिति विवेकः ॥ १९ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृतकुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥

सत्प्रकरणे तेजोवन्नानां सृष्टिं विधायाह सेयं देवमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतमेकैकां करवाणीति । तत्र जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणम् । यथा चारेणाहं परसैन्यं सकलं जानेति प्राप्त उच्यते । तुशब्दः पक्षनिवृत्त्यर्थः । संज्ञामूर्तिक्लृप्तिश्च नामरूपे व्याक्रियेतेत्यर्थः । सा त्रिवृत्कुर्वत ईश्वरस्य यस्त्रिरूपामेकैकां देवतामकरोत्स एवाग्न्यादित्यादीनां नामरूपमकरोत् । न हि गिरिसमुद्रादौ जीवस्य सामर्थ्यम् । कस्मादुपदेशात् । व्याकरवाणीति जीवेनात्मनानुप्रविश्येति सम्बन्धो न पुनरस्य व्याक्रियया सम्बन्धो ऽस्ति । कार्यकारणप्राणपरिवृत्तस्य जीवस्य घटरथादिनामरूपव्याकरणदर्शनादस्तु कस्य चिज्जीवविशेषस्य नामरूपव्याक्रियेत्याशङ्कानिरासार्थमधिकरणम् । अन्ये तु प्राधानिकानां सत्त्वरजस्तमसां यदि नामरूपव्याक्रिया स्यात्ततो ऽपवर्गाभावः स्याद्यदा तु सत्प्रवर्तकं नामरूपव्याकरणं ततो ऽपवर्गसिद्धिरिति । अतो ऽस्ति मन्तव्यलक्षणसम्बन्धोऽधिकरणस्येति वर्णयन्ति । तदसत् । कुतः सांख्यमतमाशङ्क्येदानीं न चेदमेवमन्तव्यलक्षणं सर्वत्रैव मननस्याविशेषात्सर्वं च श्रोतव्यलक्षणम् । श्रुतस्यार्थस्य पश्चाच्चिन्तनं मननमुच्यते । श्रवणमननाभ्यां हि ताभ्यां प्रत्यधिकरणं प्रत्यध्यायं च वाक्यार्थनिर्णयो जायते न पुनरन्योन्यनिरपेक्षादन्यतरः स्यात् ॥ २० ॥

मांसादि भौमं यथा शब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

त्रिवृत्कृतानां तेजोवन्नानां कस्य को विभाग इत्याह सारत्वप्रदर्शनार्थम् । शरीरस्य भूमेरिदं भौमं कार्यं मांसादि यथाशब्दं योयस्य कार्यस्यात्मा यः शब्दस्तद्यथाशब्दं प्रतिपत्तव्यम् । तथाहि श्रुतिरन्नमसितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं यो ऽणिष्ठस्तन्मन इति । इतरयोरप्तेजसोरपि यथाशब्दं कार्यं विज्ञेयम् । मूत्रं लोहितं प्राणश्चापामस्थिमज्जावाक्तेजस इति ॥ २१ ॥

यदि त्रिवृत्कृतमेकैकं किमिदमुच्यते अस्येदं कार्यमस्येदमिति सर्वं सवर्स्य स्यादित्याह ।

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

तुशब्दश्चोदितदोषनिवृत्त्यर्थः। विशेषस्य भावो वैशेष्यं क्वचित्कस्य चिद्भूयोऽशो लब्धस्त्रिवृत्करणस्य व्यवहारार्थत्वादीश्वरस्य प्रेक्षापूर्वकारित्वात्तद्वादस्तेजो ऽर्थविशेषवादः। द्विरभ्यासो ऽध्यायसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ २२ ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते शारीरकब्रह्मसूत्रभाष्ये
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादो
ऽध्यायश्च समाप्तः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

तदन्तरं प्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

अत्र पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यार्थं तस्माज्जुगुप्सेतेत्यन्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यः प्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को ऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञावशेन सुखदुःखभोगार्थं पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते । कथं गम्यते । अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति अन्यन्नवतरं कल्याणतरं स्वरूपं कुरुते इति वचनात् । इदमिदानीं विचार्य्यते । किं भूतसूक्ष्मैः परिवृतो याति उत नेति पूर्वः पक्षः । स्वर्गे नरके वा यत्र फलमनुभूयते तत्रैव भूतमात्रा लभ्यन्ते इति सांख्यादयो मन्यन्ते । तत्रः सिद्धान्तो ऽभिधीयते । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहान्तरप्रदेशे देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तः परिवेष्टितो रंहति गच्छति । तदिदं सूक्ष्मं शरीरं करणानां दशानामाश्रयभूतं बुद्धिमनसोः पञ्चानां च वायूनाम् । कथं प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रथमं निरूपणं प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चसु अग्निषु श्रद्धासोमवृष्टिरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वेति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति ॥ १ ॥

ननु केवलाभिरद्भिर्वेष्टनं श्रुतं कथं सर्वैर्वेष्टनमित्याह ।

आत्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

आत्मकत्वादिचोदनानिवृत्त्यर्थ(१)स्तुशब्दः । अपां त्र्यात्मकत्वा-

(१) परिचोदनानिवृत्त्यर्थ इति पा०—२ पु० ।

दन्नतेजसो ऽपि परिग्रहासिद्धिः । भूयस्त्वात् । बाहुल्यात् । पञ्चम्यामाहुतावाप इत्युक्तं शुक्रशोणिते अपां बाहुल्यदर्शनात् । ननु पार्थिवो धातुर्भूयान् । अग्निवायुवियदपेक्षया भूयस्त्वमुक्तमतो ऽनुपालम्भः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

इतश्च सूक्ष्मशरीरस्य गमनं प्राणानां गतिश्रुतेः । तमुत्क्रामन्तं प्राणो ऽनूत्क्रामति । प्राणगतिश्च निराश्रयानुपपन्ना ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्येवं प्राणानामग्न्यादिगतिश्रुतेर्न जीवेन सह गमनमिति चेन्न । भाक्तत्वात् । भज्यते मुख्या वृत्तिर्यया गौण्या वृत्त्या सा भक्तिः तत्र भवं भाक्तम् । अग्न्यादिगतमौपचारिकं अधिष्ठातृत्वनिवृत्त्यर्थं लोमकेशयोर्गत्यदर्शनादोषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा इति ॥ ४ ॥

प्रथमे ऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

प्रथमे ऽग्नौ द्युलोकाख्ये तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रवणात् । प्रत्ययविशेषश्च श्रद्धाख्यायामश्रवणात् । कथं पञ्चम्यामाहुताविति चेन्न दोषः । ता एवापो यस्माच्छ्रद्धाशब्देनोच्यन्ते या आपः प्रश्न उपन्यस्ताः । हीति हेतौ । कथमुपक्रमोपसंहारयोरेवमुपपत्तेः सादृश्यप्रयोगोपपत्तेश्च । श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य पक्षेन यजत इति प्रयोगदर्शनात् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीत्युपक्रम्य धूमादिना पितृयागेन यथा चन्द्रप्राप्तिं कथयन्ति आकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजेति त इह प्रतीयन्ते तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा भवतीति भूतसूक्ष्मपरिवेष्टितं जीवं द्युलोके फलभोगाय देवाः प्राणाः प्रक्षिपन्ति सोऽयं प्रक्षेपो होम इहाभिप्रेतः ॥ ६ ॥

ननु तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्तीति शशाङ्ककिरणारब्धदेहानां कथमनुभाव इत्याशङ्क्याह ।

भाक्तं चानात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

चेति दोषव्यावृत्तौ । भक्तमेषामन्नत्वं न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति चर्वणनिवारणाद्भाक्तमेवान्नत्वम् । यथा राज्ञो विशो ऽन्नं विशामन्नं पशव इति । अनात्मविदां ह्येषां केवलकर्मिणां गुणभावो देहान्प्रति । तथाहि दर्शयति । अथ यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्यासावन्यो ऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानामिति ॥ ७ ॥

कृतात्यये ऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवम् ॥ ८ ॥

चन्द्रमण्डलमारुह्य भुक्तभोगानामवरोहः पठ्यते । तत्रेदं चिन्त्यते । किं निरनुशया अवरोहन्ति आहोस्वित् सानुशया इति । यावत्सम्पातमिति वचनात् निरनुशया अवरोहन्तीति पूर्वः पक्षः । सम्पतन्त्यनेनेति कर्म सम्पातशब्देनोच्यते । यावत्तदस्ति तद्भुक्त्वेत्यर्थः । प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम् । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति श्रुत्यन्तराच्चरणाद्योनिप्राप्तिरिति मन्यन्ते । एवं प्राप्ते ऽभिधीयते । कृतस्य यागादेरत्यये भोगेन क्षये सति क्षीरस्येव दध्युत्पत्त्यानुशयवान् कर्तारमनुशेते फलोपभोगाय यस्तादित्यनुशयः कर्म तद्वानवरोहति । दृष्टस्मृतिभ्यां दृष्टा प्रत्यक्षा श्रुतिः । तद्य इह रमणीयचरणाभ्यासोहयन्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयाचरणा आरोहयन्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति । केचित्स्वर्गच्युतानां कपूययोनिप्राप्तिमनुपपन्नां मत्वा कपूयश्रुतिमन्यथार्थामर्थवादतया वर्णयन्ति । तदपव्याख्यानम् । रमणीयश्रुतिवत् कपूयश्रुतेरपि कर्मविपाककथनार्थत्वात् । सम्भवति चानात्मविदां केवलकर्मिणां मनुष्यावस्थायां पुण्यापुण्यकर्तृत्वं रागद्वेषादिवशादन्यथार्थत्वे सूत्रं सुकृतदुष्कृते एवेत्यनुपपन्नम् । स्मृतिरपि ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपाद्याः श्रुतवृत्तचि-

त्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त इति ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गार्थात्कर्मणः कर्मान्तरमनुशयः। शेषशब्दश्चोपभुक्तात् कर्मात् कर्माभिप्रायः। न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणः काश्चिच्छेषः शक्यते कल्पयितुम्। श्रुतिप्रमाणत्वादस्यार्थस्य नानुमानमत्र क्रमते। तस्माद्यावत्सम्पातमिति यत्किञ्चित्करोत्ययमिति चैवं द्रष्टव्यम्। यावदामुष्मिकफलं कर्म तत्सर्वं तत्रैव क्षपयित्वा अवशिष्टैनैहिकफलेन जपहोमदानादिनावरोहन्तीति। छान्दोग्ये चायमेवार्थोऽस्माभिः प्रदर्शितः। यथा कश्चित्सेवको राजकुलं प्रविष्टः चिरावस्थानादुपक्षीणवदुपकरणः छत्रपादुकादिमात्रपरिच्छदः स्थातुमशक्नुवन्निवर्तत इति दृष्टान्तोपन्यासेन। न ह्यसौ हस्तादिषूपयुक्तेषु तत्पुत्रादिर्वा निवर्तते। किं तर्हि छत्रादिना व्यतिरिक्तेनैवमत्र कर्मसमुदायापेक्षयोपयुक्तात्कर्मणः कर्मान्तरं शेषशब्दवाच्यमिति यथेतं यथा गतमेव प्रत्यवरोहति। यथेतमिति क्रियाविशेषणम्। अनेवमिति विपर्ययेणेत्यर्थः। पितृयाने धूमाकाशयोर्निर्दिष्टयोरवरोहे सङ्कीर्तनाद्यथेतमित्युक्तम्। अभ्रादीनामुपसंहारादनेवमित्युक्तम्॥ ८॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः॥ ९॥

ननु रमणीयचरणा इति चरणशीलमाचार इत्यनर्थान्तरम्।

अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा।
अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्बुधाः॥

इति स्मृतिः। ततश्च न कर्मणावरोहो वर्ण्यत इति चेन्न। कर्मणोपलक्षणार्था चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते स्म॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्॥ १०॥

आचारस्यानर्थक्यं एवं सति स्यादिति चेन्नायं दोषः। तदपेक्षत्वात्कर्माधिकारस्याचारपूर्वकत्वात्। आचारहीनं न पुनन्ति देवा इति स्मृतेः॥ १०॥

सुकृतदुष्कृते एव तु बादरिः॥ ११॥

सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देनोच्येते। चर्य्यत इति चरणं कर्म।

न हि लोकवेदयोश्चरणशब्दः शीले प्रसिद्धः । तुशब्द उपलक्षणार्थनिवृत्त्यर्थः । न हि मुख्ये सम्भवति लक्षणाश्रयणीयेति ॥ ११ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

इदानीं चिन्त्यते अनिष्टादिकारिणोऽपि चन्द्रमसं गच्छन्ति उत नेति । किं प्राप्तम् । तेषामपि श्रुतं गमनम् । कौषीतकिनः समामनन्ति ये केचनास्माल्लोकात्प्रयान्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति ॥ १२ ॥

ननु सुकृतिनां दुष्कृतकर्मभिः समानफलत्वमयुक्तमित्याह ।

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तु शब्दश्चोदितदोषनिवृत्त्यर्थः । संयमने यमालये दुःखमनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तत्र दुःखमनुभूय चन्द्रमण्डलमारुह्यावरोहन्तीति । कथं गम्यते । तदिति दर्शनाद्यमालयगमनदर्शनात् । पुनः पुनर्वशमापद्यते मे वैवस्वतं संयमनं जनानामिति च ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

इतश्च व्यासादयो नाचिकेतोपाख्यानादिषु ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

समुच्चयार्थोऽपि शब्दः स्मरणं समुच्चिनोति । सप्त नरका रौरवमहारौरवप्रभृतयः ॥ १५ ॥

ननु चित्रगुप्तादयोऽपरे स्मर्य्यन्ते कथं यमस्याधिष्ठातृत्वमत आह ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तत्रापि रौरवादिष्वपि यमव्यापारादाज्ञाकरणादविरोधः॥१६॥

अथ सिद्धान्तः ।

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ । अनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहौ न स्तः । कथं पञ्चाग्निविद्यायां वेत्थ यथासौ लोको न संपूर्य्यत इति अस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं अथैतयोः पथोर्नैकतरेण न चरमातिविक्षुद्रारायसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत् तृतीयस्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्य्यत इति अनिष्टादिकारिणामनवरोहं दर्शयति । पथोरिति च विद्याकर्मणोर्निर्देशः तयोः प्रकृतत्वात् । तद्य इत्थं विदुरिति देवयानः पन्था इष्टापूर्त्ते दत्तमिति पितृयानन्तयोरन्यतरेणापि ये न गच्छति तानीमानि तृतीयस्थानभाञ्जि भूतानीति कौषीताकिश्रुतिरपि । एवं ये पितृयागे ऽधिकृता इष्टादिकारिणः ते सर्वे इति विपरिणेयाः। केचिदसौ चन्द्रलोको गौतमाग्निरिति विकारवाचिनाग्निशब्देन ब्रह्म लक्षणया व्यपदिश्यते । तदुपासनादर्चिरादिना गत्वा ब्रह्मप्राप्तिरिति कल्पयन्ति । तदसत् । अशाब्दत्वात् । यः शब्दात्प्रतीयते ऽर्थः स शाब्दः । न ह्यग्निशब्दो ब्रह्म प्रत्याययति । न हि घटमानयेत्युक्ते मृत्पिण्डमानीयते । यौगिके ऽपि शब्दस्य योगरूढत्वमेव गमनाद्गौरिति वत् । पञ्चाग्नीन्वेदेति चोपसंहारादग्नीनामेवोपास्यत्वम् । शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवतीति हिरण्यगर्भलोकं दर्शयति । तत्र ज्ञानोत्कर्षं प्राप्य परब्रह्मप्राप्तिरिति निश्चयो ब्रह्म गमयतीति श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ १७ ॥

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

न तृतीये स्थाने पञ्चम्यामाहुताविति नियमो ऽस्ति । पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषशब्दवाच्यत्वमवधार्य्यते न पञ्चम्यामाहुतावधार्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथोपलब्धेरपरेणाहुतिसंख्यानियममुक्तो न प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्तिरुपलभ्यते जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति ॥ १८ ॥

स्मर्य्यते ऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च लोके स्मर्य्यते सीताद्रौपदीप्रभृतीनामयोनिजत्वम् ॥१९॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

इतश्च चतुर्विधो भूतग्रामो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणः। तत्र योषित्पुरुषसम्बन्धमन्तरेण स्वेदजस्थावरयोर्दर्शनात् नाहुतिसंख्यानियमः ॥ २० ॥

ननु त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आण्डजं बीजमुद्भिज्जमित्यत्र त्रिविधो भूतग्रामः श्रूयते कथं चतुर्विधत्वमित्याह।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

तृतीयेनोद्भिज्जशब्देन अवरोधोऽन्तर्भावः संशोकजस्य स्वेदजस्येत्यर्थः। स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोष्मप्रभवतुल्यत्वात् ॥ २१ ॥

स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥ २२ ॥

अवरोहप्रकारश्चिन्त्यते। तथैतमेवाध्वनि पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्याकाशादिस्वरूपापत्तिरिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु स्वाभाव्यापत्तिराकाशादिसादृश्यप्राप्तिरित्यर्थः। कथमुपपत्तेः। न ह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते तत्सादृश्यं तु युज्यते ॥ २२॥

नातिचिरेणाविशेषात् ॥ २३ ॥

द्राघिष्ठं कालं सादृश्येनावस्थानं स्यात् अल्पकाले हेत्वभावादिति प्राप्ते ब्रूमः। नातिचिरेणाल्पेन कालेनावरोहः। यावद्व्रीहिप्राप्तिस्तत्र विशेषवचनात्। अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति व्रीह्यादिभावादूर्ध्वं दुःखतरं निःसरणमिति ब्रुवन् पूर्वत्राचिरकालतां दर्शयति ॥ २३ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

एत इह व्रीहियवाः ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा जायन्त इति व्रीह्यादिजन्मानुशयिनां मुख्यं, लक्षणाहेत्वभावादिति पूर्वः पक्षः। तत्राभिधीयते। जीवान्तराधिष्ठिते व्रीह्यादौ संसर्गमात्रानुशायिनः प्रतिपद्येरन्। कुतः पूर्ववदाकाशादौ यथाभिलापस्तथात्रापि स्वकर्मसङ्कीर्तनाभावात् न स्थावरयोनित्वमत्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

अत्र सांख्यश्चोदयति ज्योतिष्टोमादिकर्माशुद्धमग्नीषोमीयपशुहिंसायोगादधर्मव्यामिश्रमतो व्रीह्यादिजन्म मुख्यमेवानुशयिनामिति । नेत्युच्यते । शुद्धमेव कर्म । कुतः शब्दात् । शास्त्रप्रमाणकत्वात् धर्माधर्मयोः । न हिंस्यात्सर्वभूतानीति सामान्यविधिः । शङ्कयन् विधिर्विशेषः । सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बलीयान् । यथा यदाहवनीये जुहोति तेन तेन सोस्याभीष्टः प्रीतो भवतीति सामान्यविधिः पदे जुहोतीति विशेषविधिना बाध्यते तद्वद्बाह्यहिंसायां सावकाशत्वान्निरवकाशत्वात्तु क्रतुगतस्य विशेषविधेरतो गौणमत्र जन्म ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगाच्च ॥ २६ ॥

इतश्च यज्ञादिसंश्लेषमात्रं व्रीह्यादिभावानन्तरमाम्नायते । यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवतीत्यत्र संश्लिष्टो ऽनुशयस्तद्द्वारेण रेतः सेचनसमर्थेन पुरुषेण संयुज्यते न पुनरनुशयं रेतः असृग्भावं प्रतिपद्यते । यथा तत्र तत्र यागमात्रविवक्षा तथा व्रीह्यादाविति सूत्रार्थः । तद्भूय एव भवतीति तदाकृतिर्भवतीत्यर्थः । मनुष्येण भक्षितो ऽनुशयो मनुष्याकृतिः मेषेण भक्षितो मेषाकृतिर्भवति योनेः शरीरं रेतःसिग्योगानन्तरं स्त्रीयोनेरधिशरीरं दर्शयति शास्त्रं तद्य इह रमणीयचरणा इति तदपि व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रे युज्यते ॥ २६ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

जागरितावस्था चिन्तिता स्वप्नावस्था चिन्त्यते । जीवस्य स्वयं ज्योतिः स्वप्नसिद्ध्यर्थं सुषुप्तावस्था च सर्वोपाधिविनिर्मुक्तमभयमात्मरूपं दर्शयितुम् । अन्ये तु ध्यानोपयोगार्थमिति चिन्तयन्ति यद्यपारमार्थिकं रथादिनिर्माणं तदा विद्यायाः परिक्षयार्थं ध्यानमुपपद्यत इत्यधिकरणसम्बन्धं वदन्ति तृतीयस्य ध्यानलक्षणत्वादिति । तदयुक्तम् । प्रथमे ऽप्यध्याये यत्किञ्चिद्विचारितं तत्सर्वं ध्यानोपयोगितया अन्तस्तद्धर्मो दहर उत्तरेभ्य एवमादि । सन्ध्ये स्वप्नस्थाने सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतेः । इहलोकपरलोकयोः सन्धौ जाग्रत्सुषुप्त्योर्वा मध्ये वर्तत इति सन्ध्यम् । तत्र सृष्टिः पारमार्थिकी यतः श्रुतिराह न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते स हि कर्तेति ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

इतश्च कामानां निर्मातारं कर्तारं परमात्मानमेके शाखिनः समामनन्ति । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति । काम्यन्त इति कामाः पुत्रादयः । तत्र कामा उच्यन्ते शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति प्रक्रमात् तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यत इति च वाक्यशेषात् । कृत्स्नप्रपञ्चस्य निर्माता परमात्मा तस्य च सृष्टिस्तथाभूता जाग्रत्सृष्टिवदिति पूर्वः पक्षः ॥ २ ॥

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्त-स्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वप्ने सृष्टिर्मायामात्रं न वाह्यार्थोऽस्तीति मात्रग्रहणम् । का पुनरियं माया । अर्थशून्यप्रत्ययः । तथाहि नैरुक्तैः प्रज्ञानामसु पठ्यते च माया पुनर्विद्याभिख्या प्रज्ञाया इति । नन्वेवं निरालम्बनः प्रत्ययः प्राप्नोति । नायं दोषः । देशान्तरकालान्तरानुभूतानुस्मरणात् । स्वप्ने पूर्वप्रवृत्तार्थभवजनितवासनावासितं मनो नाडीषु परिवर्तमानं स्मृतिज्ञानहेतुर्भवति शुभाशुभकर्मप्रेरितं मोदत्रासादिदर्शनात्स एव स्मर्य्यमाणोऽर्थः प्रत्ययालम्बन इति न दुष्यति । दर्शयति च यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इति । जीवस्य सैषा सृष्टिः सुखदुःखप्रतिभासनान्नेश्वरस्य । तथा च श्रुतिः । य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति । ईश्वरस्य तु या सृष्टिराकाशादिविषया सा परमार्थैव । अत एव वैधर्म्यान्न स्वप्नादिवदित्युक्तं तर्कपादे । ये पुनर्जागरितावस्थापि मायामात्रमित्याघोषयन्ति ते सूत्रकाराभिप्रायं नाशयन्तः श्रोत्रियजनं मोहयन्ति । किं पुनर्जागरितप्रत्ययेनास्य वैधर्म्यम् । उच्यते । कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । देशः कालो विषयसन्निधिरिन्द्रियव्यापारो वाधाभावश्च कार्त्स्न्यं तेनाभिव्यक्तस्वरूपत्वाभावात्स्वप्नस्य ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते तद्विदः ॥ ४ ॥

इतश्च जीवसृष्टिरेषा यतः शुभाशुभसूचकस्वप्नश्रुतेः प्रतीयते ।

यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।
समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शन इति ॥

स्वप्नविदश्च कथयन्ति । आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यमिति । खरयानतैलाभ्यञ्जनान्यधन्यानीति । न हि प्रज्ञाजस्य सुखदुःखयोग्यताऽवकल्पते । परस्यापि हेतुकर्तृत्वं नियन्तृत्वात् । निर्मातारमिति चाविरुद्धं जीवपरयोरभेदात् ॥ ४ ॥

यदि तर्ह्यभेदो जीवस्यापीश्वरवत्साङ्कल्पिकी सृष्टिरस्तु । तत्रोत्तरम् ।

पराभिध्यानं तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ॥ ५ ॥

चोदितदोषनिवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । सत्यमेकत्वं तदंशत्वाच्च तत्पुनर्भिन्नस्वाभाविकरूपमज्ञानतिमिरतिरोहितं परमभिध्यायतोऽभिव्यज्यते प्रागभिव्यक्तेर्न सङ्कल्पसिद्धिः यस्मात्तत ईश्वरादस्य बन्धविपर्ययौ । बन्धः संसृतिरज्ञानाद्विपर्ययो मोक्षः सम्यग्ज्ञानात् । तथा च श्वेताश्वतरीयो मन्त्रः ज्ञात्वा देवं सर्वपाशप्रहानिः क्षीणैर्जन्ममृत्युप्रहानिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्तकाम इति ॥ ५ ॥

ननु विस्फुलिङ्गस्येव दहनशक्तिरैश्वर्यशक्तिरपि जीवस्य युक्ता किंनिबन्धनस्तिरोभाव इत्याह ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

सोऽपि तिरोभावो देहयोगात् यद्येवमत्यन्तं भेद एवास्तु किमभेदाभ्युपगमेनेत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थो वाशब्दः । तत्त्वमसीति श्रुतेर्भिन्नाभिन्नो जीवः स्वाभाविकं नित्यसिद्धमभिन्नं रूपमितरदौपाधिकं प्रवाहनित्यमिति विवेकः । स्वयंज्योतिशब्दप्रदर्शनार्थे स्वप्नप्रकरणमिति रथाद्यभावो युक्तः । न तत्र रथा इत्यभावं दर्शयति ॥ ६ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सुप्तो भवति । नाडीमेवोपक्रम्यान्यत्रोक्तं ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति । तथा यत्र सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति । प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमित्यासां श्रुतीनामन्योन्यनिरपेक्षत्वात्सुषुप्तिस्थानेषु विकल्पप्राप्तावुच्यते । समुच्चयः स्यात् । कथम् । तदभावः स्वप्नदर्शनाभावः तदात्मनि नाडीषु च न विकल्पेनेत्यर्थः । कुत-

स्तेषां नाडीपुरीतदात्मनां सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रवणात् नाडीष्विति सप्तमीतृतीयार्थे विपरिणेया । नाडीभिर्द्वाभिर्हृदयाकाशं परमात्मानमासाद्य स्वपिति । तेजसा हि तदा सम्पन्नो भवतीति तेजःशब्दो ब्रह्मणि द्रष्टव्यः । कस्माद्विभक्तिर्विपरिणेया । नाडीषु सुप्तस्य निःसंज्ञत्वे हेत्वभावादितरत्र तु सति सम्पद्य न विदुरिति । पुरीतन्नाम हृदयवेष्टनं तत्र शेते इति व्यपदिश्यते हृदयाकाशे शयानो यथा गर्भगृहे शयानः प्रासादे शेते इत्युच्यते । सम्भवितसमुच्चये न विकल्पो युक्तः पक्षे ऽन्यतमबाधप्रसङ्गात् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधो ऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्मादात्मा सुषुप्तिस्थानं अत एव हेतोरस्मादात्मनः प्रबोधो जीवस्य जागरितस्थानप्राप्तिरुपपद्यते । प्रबोधहेतुश्चेश्वरः कर्म च । तस्माद्ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानमिति स्थितम् । अन्ये तु स्वप्नप्रवृत्तिः प्रलयवदविद्याविलयस्ततश्च ध्यानशास्त्रानर्थक्यं तन्माभूदिति ध्यानलक्षणे ऽस्मिन्नधिकरणमारब्धमिति कल्पयन्ति । तदयुक्तम् । सर्वमेव ध्यानोपयोगार्थं चिन्त्यते नेदमेव लक्षणमित्युक्तम् । न च सुषुप्तिमात्रेणाविद्यानिवृत्त्याशङ्का । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनायेति वचनात् । अतः सदेव सुषुप्तिस्थानमिति सुषुप्तिन्यायव्युत्पादनार्थमधिकरणम् । यत्रायं सुषुप्तः तद्ब्रह्माभयं संसारोपप्लवरहितं प्राप्तव्यमिति ज्ञापनार्थं सुषुप्तिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥

अनन्तरोक्तः प्रबोधश्चिन्त्यते । किं य एव सुप्तः स एवोत्तिष्ठति स्वे शरीरे अथान्य इति । अनियमो हेत्वभावादिति प्राप्त उच्यते । स एव । कुतः । कर्मणेक्षानुमानात् । पूर्वेद्युरर्द्धकृतं कर्मानुसन्धायापरेद्युः प्रवर्तते इति । तथानुस्मृतेः । अहमिदमदर्शमित्यात्मानं प्रत्यभिजानाति । तथा शब्देभ्यः प्रतिन्यायं प्रतियोन्यद्भवति सिद्धान्तायैवेति । तथा विधिशब्देभ्यो ऽग्निहोत्रं जुहुयात् आत्मानमुपासीतेत्याग्निहोत्रादिकर्मस्वर्धकृतेष्वन्यश्चेदुत्तिष्ठति ततो ऽधिकारविरोधः स्यात् । तस्मात्स एवोत्तिष्ठति नान्य इति ।

येषामीश्वर एव साक्षात्संसारीति दर्शनं तेषां न पूर्वपक्षो ऽवकल्पते न सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

मुग्धे ऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥

किमर्थमिदं चिन्त्यते। यदि मुग्धः सुप्तावस्थो ऽवधार्य्यते तदु ह सुप्तं धरेव न प्रबोधयेदिति । धरा ताडाभिघातेन प्रबोधो न कर्तव्य इति। प्रयोजनं मुग्धे सत्येव सम्पन्न इति प्रदर्शनार्थम्। जागरितः स्वप्नः सुषुप्तिरुत्क्रान्तिरिति चतस्रो ऽवस्था जीवस्य प्रसिद्धा न पञ्चमी काचिदिति प्राप्तावुच्यते। मुग्धे मूर्छिते (१)सुखत्वाद्यभिहते अर्धसम्पत्तिर्मरणस्थानस्यार्धं सम्पद्यते। मुग्धः कुतः। परिशेषाद्विपयदर्शनाभावान्न जागरितस्वप्नान्तर्भावो। न मृतः। प्राणोष्मणोर्विद्यमानत्वात् । न सुषुप्तस्तद्वैलक्षण्यात् सुषुप्तो हि प्रसन्नवदनो भवति निमीलितनेत्रः श्वासं यथाक्रमं मुञ्चति। तस्मादर्धसम्पत्तिः कर्मशेषे सति प्राणोष्माणौ पुनरागच्छतः स्वप्नप्रयुक्तेन तु न प्राणोष्माणौ प्रत्यावर्तेते इति स्थितम् ॥ १० ॥

न स्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥

सुप्तावस्थायां यत्र जीवः सम्पद्यते तस्य ब्रह्मणः सतत्वममुना विचार्य्यते। ननु चेक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्य चेतनं ब्रह्म समस्तजगत्कारणमित्युक्तम। अतश्च ब्रह्म सतत्वं निर्द्धारितमेव किमर्थमिह चिन्त्यते। सत्यम्। भेदाभेदरूपं ब्रह्मेति समधिगतमिदानीं भेदरूपमभेदरूपं चोपास्यमुतोपसंहृतसमस्तभेदमभिन्नं सल्लक्षणबोधरूपमुपास्यमित्ययमंशो विचार्य्यते । निर्गुणं ब्रह्म चोदनायाम। सगुणास्तु तु शाण्डिल्यविद्यानिपुणो ऽयं विचारः । सगुणोपासनस्य तत्र तत्र प्रति प्रकरणं चोदनासामर्थ्येन निर्णीतत्वात् । अत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते साकारं निराकारं च ब्रह्मोपास्यमुभयावगमात्कारणात्मना प्रपञ्चात्मना च ब्रह्मावस्थितम्। यथावस्थितवस्तूपासनं च युक्तम्। एवं प्राप्ते ऽभिधीयते। नोभयलिङ्गं ब्रह्मोपास्यं प्रपञ्चाकारेण साकारं निराकारं च। लिङ्गं लक्षणं चिह्नमुच्यते। निराकारमेवोपास्यं शुद्धं कारणरूपम्। कस्मादस्थूलमनण्वह्रस्वमिति प्रपञ्चाकारस्य स-

---

(१) मुसलाद्यभिहत इति द्वि० पु० पा०।

मस्तस्य निवर्तितत्वात् । स्वतश्च कारणं कूटस्थं नित्यमेकमेवाद्वितीयं पश्चात्तु कार्य्यं कादाचित्कं प्रवर्तते । ननु विकारात्मकमेव कारणम । विकारपरित्यागे कारणस्वरूपमेव त्यक्तं स्यात् । ततश्च कारणमुपास्यमित्येतदेव हीयेत । तस्मात्पृथिव्यादिस्थानाकारसंयुक्तं ब्रह्मस्वरूपमुपास्यमिति । नेत्युच्यते । न पृथिव्यादिस्थानतो ऽपि परस्योभयलिङ्गता । स्वतो ऽभिन्नत्वादागन्तुकत्वाच्च । पृथिव्यादिस्थानकृतस्य रूपस्य ब्रह्मात्मको हि नामरूपप्रपञ्चो न प्रपञ्चात्मकं ब्रह्म यथा समुद्रात्मकः समुद्र इति । कथं पुनर्गम्यते । यतः सर्ववेदान्तेषु निष्प्रपञ्चब्रह्मोपास्यमवधार्य्यते । अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं स एष नेति नेत्यात्मा अस्थूलमिति च भूतभौतिकरूपनिराकरणात् । न चैवं गन्तव्यमतो मायामात्रमिदं सर्वं प्राप्तमिति कारणे कार्यरूपं अनेकविधं नास्तीत्यवधार्य्यते । न पुनः प्रपञ्चरूपस्याभावः प्रतिपाद्यते ॥ ११ ॥

भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानः समर्पिता इति मूर्तामूर्तेन बाह्यप्रपञ्चेन नेमिस्थानीयेन परिवेष्टितानां नेम्यवस्थानीयानां विज्ञानात्मनामन्तरतमे परमात्मनि रथचक्रनाभिस्थानीये समर्पणाद्भेदो गम्यते । अतो न भेदाद्भोग्यभोक्ताकारवदुपास्यमिति चेन्न । प्रत्येकमतद्वचनात् । प्रत्युपाधिभेदवन्नताभावादित्यर्थः । अध्यात्ममधिदैवतं च ये विज्ञानात्मानस्तेषां सर्वेषामचेतनानां च भूतभौतिकानां च यत्रैकीभावः स एव परमात्मा ध्येयत्वेनोपदिश्यते मधुविद्यायां यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरः तेजोमयो ऽमृतमयः पुरुषो ऽयमेव स यो ऽयमात्मेत्यादिना ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमपूर्वमेवोपास्यमेके शाखिनः समामनन्ति । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । तथा श्वेताश्वतराणां भोक्तारं भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं

ब्रह्मैतदिति भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मता न प्रपञ्चरूपता ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ १३ ॥

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् (१)॥ १४ ॥

सृष्टिप्रकरणपर्य्यालोचनया प्रपञ्चरूपतायामधिगम्यमानाया-मरूपवदेव ब्रह्मावधार्य्यते तत्प्रधानत्वादित्याह ॥ १४ ॥

(२)अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमस्पर्शम-रूपमव्ययम् ॥ १५ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदान्तरात्तद्ब्र-ह्मादिव्योह्यमूर्तः पुरुषः स वाह्याभ्यन्तरो ह्यजः तदेतद्ब्रह्मापू-र्वमनपरमनन्तरमवाह्यमपरमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्येवमादीनां वाक्यानां सृष्टिप्रकरणस्याप्यरूपवद्ब्रह्मप्रतिपादने तात्पर्य्यं मृ-दृष्टान्तप्रणयनादवगम्यते । अतः सल्लक्षणमेवाद्वितीयं प्रलयाव-स्थायामेवोपसंहृतसमस्तविकारं ब्रह्मा ऽहमस्मीति ध्येयम् ॥ १५ ॥

एवं तर्हि सल्लक्षणमेव ब्रह्म न बोधलक्षणमित्यत आह ।

प्रकाशवद्वा वैयर्थ्यात् (३) ॥ १६ ॥

प्रकाशश्चैतन्यं ज्योतिरस्यास्तीति प्रकाशवद् बोधरूपं ब्रह्मेत्य-र्थः । शास्त्रस्यावैयर्थ्यात् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वमादि-त्यवर्णं तमसः परस्तादिति ॥ १६ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १७ ॥

चैतन्यमात्रं रूपान्तररहितं स यथा सैन्धवघनो ऽनन्तरो वाह्यः कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे ऽयमात्मा अन्तरो वाह्यः प्रज्ञानघन एवेति । वाहिरन्तश्च यथा लवणरसः सैन्धव-स्तथायमात्मा विज्ञानघन एवेत्यर्थः । श्लोकौ चात्र भवतः ।

ब्रह्माप्येति प्रपञ्चो ऽयं रूपं हित्वा तु वैकृतम् ।

---

(१) शाङ्करभाष्ये तु "अरूपवदेवहि तत्प्रधानत्वा"दित्यधिकसूत्रं दृश्यते ।

(२) शाङ्करभाष्ये अस्थूलेत्यादिसूत्रं नास्ति ।

(३) शाङ्करभाष्ये प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् इति पाठः ।

जहाति काठिनावस्थां जलधौ लवणं यथा ॥
चेतने ऽचेतनं क्षिप्तमभेदाच्चेतनो भवेत्।
रुमायां वस्तु विन्यस्तं तत्सर्वं लवणीभवेत् ॥ १७ ॥

दर्शयति चाथो ऽपि स्मर्य्यते ॥ १८ ॥

मन्त्रो दर्शयति नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति। स्मर्य्यते च गीतासु आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्। आह याज्ञवल्क्यः ॥

अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम्।
ध्येय आत्मा स्थितो ऽन्यो सौ हृदये दीपवत्प्रभुरिति ॥ १८ ॥

अत एवोपमा सूर्य्यकादिवत् ॥ १९ ॥

यतः सल्लक्षणं बोधलक्षणं च ब्रह्मैकमद्वितीयमुपास्यं अत एव योगशास्त्रेषु ब्रह्मसूर्य्यकादिवदित्युपमोपादीयते। यथा स्वयंज्योतिरात्मा विवस्वान् यो भिन्नो बहुधैको ऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेमजो ऽयमात्मेति।

एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति ॥

एकः सविता निर्विकारो जलसूर्य्यकास्तूपाधिभिन्नास्तद्वत् परमात्मा तदंशभूता जीवा इति ॥ १९ ॥

अम्बुवदग्रहणान्न तथात्वम् ॥ २० ॥

अधुना दृष्टान्तवैधर्म्यमुच्यते। सवितुर्भिन्नदेशस्थाम्बुनो ग्रहणाद्युक्ता जलसूर्यकादयस्तत्र अत्र त्वमूर्तस्य परमात्मनः सर्वगतस्य च न सम्भवन्त्युपाधयो भिन्नदेशा येषु प्रतिबिम्बोदयः स्यादिति ॥ २० ॥

अत्र प्रतिविधीयते—

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव ॥२१॥

न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तं साधर्म्यं विवक्षितमसम्भवादुपन्यस्यते। किं पुनः सादृश्यं वृद्धिह्रासभाक्त्वम्। यथा

जलवृद्धौ वर्द्धते ह्रासे च सति सूर्यकादिः तथोपाधिधर्मानु-
विधायिषु जीवेषु सामान्यात्मना परमो निर्विकारः स्वमहिमस्थो
वर्तत इति दृष्टान्तप्रणयनम् । कस्मात्पुनरुपाधिधर्मान् भजन्ते
क्षेत्रज्ञास्तदन्तर्भावादुपाधिपरिहृतत्वादेवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः
सामञ्जस्यादविरोधः ॥ २१ ॥

दर्शनाच्च ॥ २२ ॥

कथं पुनर्जीवात्मनां परमात्मांशभूतानां अन्तर्भावो गम्यते।
दर्शनात् । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे
चतुष्पदः पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति तस्माद्युक्तमत
एवोपमा सूर्यकादिवदिति ॥ २२ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥ २३ ॥

इतश्च प्रपञ्चाकारविनिर्मुक्तं सल्लक्षणं बोधलक्षणं च ब्रह्म निदि-
ध्यासितव्यम् । द्वे वा व ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवा मूर्तं चेति उपक्रम्य
महारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वाम्नायते अथात आदेशो नेति नेति
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति शुद्धमुक्तस्वरूपमवधारयति ।
कथम् । मूर्तशब्देन भूतत्रयमुच्यते अमूर्त्तशब्देन च भूतद्वयम्। महा-
रजनादिरूपं जीवस्य वासनामयम् । तत्र प्रथमो नेति शब्दो
मूर्तामूर्तनिषेधको द्वितीयो वासनाप्रतिषेधकः। तदेव वीप्सायुक्तेन
प्रतिषेधेन भूतपञ्चकं सूक्ष्मं च वासनारूपं यत्किञ्चिदचेतनजात-
मनात्मरूपं पर्युदस्य शुद्धमात्मरूपमुपदिष्टं भवति न पुनः प्र-
पञ्चस्यैवाभावः प्रतिपाद्यते । अतत्परत्वाद्वाक्यस्य। तदेतदाह।
प्रकृतैतावत्त्वं प्रकृतस्य पुरुषस्य यदेतावत्त्वमुपाधिद्वय-
परिच्छिन्नत्वं तत्प्रतिषेधति ततो न विकल्पकं परिशिष्टं ब्रह्म-
भूयः पुनर्ब्रवीति अन्यत्परमस्तीति । एषा चात्राक्षरयोजना। न
ह्येतस्मादिति नेति न प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत-
रमादेशनं ब्रह्मणो ऽस्तीति कृत्वा नेति नेत्युक्तमिति श्रुतेरभिप्रा-
यः। ततो ब्रवीति भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यम्। अथ
नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति

ब्रवीति । अपरे तु प्रकृतैतावत्त्वमित्यारभ्याधिकरणान्तरं कल्पयन्ति नेति नेति किं ब्रह्म प्रतिषिध्यते किं वा नामरूपं प्रतिषिध्यते इति सन्देहं कृत्वा नामप्रतिषेधो ऽयं न ब्रह्मप्रतिषेध इति सिद्धान्तयन्ति । तदयुक्तम् । सन्देहासम्भवात् । असन्नेव स भवतीत्यपवादादस्तीत्येवोपालब्धव्य इति चावधारणात्सर्वोपनिषत्सु च प्रपञ्चाकारनिराकरणादद्वितीयब्रह्मप्रतिपादनात् । अस्यामप्युपनिषद्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मणावस्थानात् । तस्मात्सत्यज्ञानानन्तलक्षणं ब्रह्म न प्रपञ्चाकारेणाकारवदिति प्रदर्शनार्थं सूत्रम् । तत्रैतत्स्यात्सत्यं ज्ञानमनन्तमिति भिन्नाकारं प्राप्नोतीति तत्र सत्यत्वमिति धर्मिव्यपदेशस्तस्य चैतन्यं धर्मो न ह्यसतो धर्मयोगः । स चाग्न्यौष्ण्यवदव्यतिरिक्तः अन्यत्राभावाद्व्यतिरिच्यते वियदादिलक्षणं चैतन्यरूपमसाधारणमिति । नान्तो ऽस्तीत्यनन्तं स्वरूपतो देशतः कालतो वानन्तत्वं घटाक्षितिनभसां तद्विपरीतमनन्तमिति एकमेवास्तु न धर्मधर्मिभेदेन स्वरूपभेद इति । न हि गुणरहितं द्रव्यमस्ति न द्रव्यरहितो गुण इति स्थितिः ॥ २२ ॥

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

कस्मात्पुनस्तन्न गृह्यते यतस्तदव्यक्तं दुर्विज्ञेयमतिसूक्ष्ममाह च न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचेति ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अव्यक्तं चेदनवगतमेव स्यात् । नेत्युच्यते । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । संराधनकाले पश्यन्ति । संराधनं भक्तिर्ध्यानादिना परिचर्या । कथं गम्यते श्रुतिस्मृतिभ्याम् । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वं ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः ।

यं विनिद्रा जितश्वासाः पश्यन्ति सनकादयः ।
योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम् ॥ २४ ॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यद्यव्यक्तः परमात्मातीन्द्रियो ध्यानगम्यः ततो ऽन्यत्वं तर्हि जीवस्य प्राप्नोति । नेत्युच्यते । यथा प्रकाशः सौर्यः । आदिग्रहणा-

दाकाशो वा जल घटाद्युपाधिधर्मानुविधायी विगतेषूपाधिवि-धिष्ववैशेष्यं प्रतिपद्यते अभिन्नः सन्नेवमयं जीवः प्रागप्यभिन्नः सन्नेव परं रूपं प्रतिपद्यते । परस्वरूपप्रकाशो ऽभिव्यक्तिः स च तस्मिन् कर्मण्युपास्ये परमात्मनि संराधनाभ्यासान्नान्य-थेति । सति चैवं ये समाधिमन्तरेण ब्रह्मभूता वयमिति मन्यन्ते तेषां मिथ्याभिमानः स इति सूत्रकारेण सूचितं भ-वति । अथवा संराधन इत्यधिक्रियते । संराधने कर्मण्य-भ्यासादिति ॥ २५ ॥

अतो ऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

यस्मादभेदः स्वाभाविकः ततो हेतोरनन्तेन परमात्मना विधूयाविद्याजालमेकत्वं प्रतिपद्यते । यतो लिङ्गं स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ॥ २६ ॥

उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

भेदाभेदव्यपदेशात् । ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति भेदः कर्तृकर्मव्यपदेशादभेदस्तत्त्वमसीति अहिकुण्डलवद्द्र-ष्टव्यौ । परमात्माऽहिस्थानीयः कुण्डलस्थानीयो जीव इति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

वाशब्दः प्रकारान्तरे । यथा सवितुः प्रकाशस्तदाश्रयश्च भवति । तयोः परस्परं भेदाभेदौ तेजस्त्वसामान्यादेवं जीवप-रयोः ॥ २८ ॥

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

अहिकुण्डलपक्षे जीवस्यारूपस्यानित्यत्वप्रसक्तिः । सवितृप्रका-शपक्षे ऽप्याधाराधेयभावः प्रत्यहमुदयास्तमयौ च । तस्मात्प्रका-शादिवच्चावैशेष्यमिति । यथा विस्फुलिङ्गो ऽशभूतो यथा पञ्च-वृत्तिः प्राणः स्वभावतो भिन्नो भिन्नेषूपाधिषु तु वह्निं वायुं च सम्बर्धते प्रकाशादिवच्चेति दृष्टान्तो ऽप्येवं योजनीय इति स्थितम् ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेत्येवमादेश्च प्रतिषेधादभेदसिद्धिः ॥३०॥

परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥३१॥

सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकात्कारणान्निर्द्धारितयाथातथ्याद्ब्रह्मणः परमन्यत्तत्त्वमस्तीति पूर्वपक्षयति सेतुव्यपदेशात्। अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरिति। सलिलविधारणं वस्तु सेतुरुच्यते। यथा सेतोः परमस्ति तथात्मेति। उन्मानव्यपदेशाच्च। षोडशकलं ब्रह्मेत्युन्मितं परिच्छिन्नमुच्यते। ततो यत्प्रसिद्धं लोके सम्बन्धव्यपदेशात्। सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीति। स चाप्यन्यस्मिन् सति द्वयोरप्युपपत्तेः चैत्रदेवदत्तयोरिव व्यपदेशात्। अथ य एषो ऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत अथाश्य एषो ऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति प्राप्ते भिधीयते ॥ ३१ ॥

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं निरुणद्धि। न ब्रह्मव्यतिरेकं किं तदेकमेवेत्यवधारणात्। विधरणसादृश्यात्सेतुशब्दः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

बुद्धिरुपासना तदर्थ उन्मानोपदेशः पादवत्। यथा मन आकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं चत्वारो रागादयो मनसः पादाः कल्प्यन्ते चत्वारश्चाग्न्यादय आकाशस्य स्थानविशेषात्। प्रकाशादिवत्। सम्बन्धभेदव्यपदेशयोरुत्तरं सता सोम्येति सुषुप्तिस्थानविशेषात्सर्वोपाध्युपशमापेक्षया सम्बन्धश्रुतिरादित्यस्थानविशेषादेकस्यापि भेदोपचारो यथा प्रकाशस्य सलिलगतस्य ॥ ३३ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

स्वमपीतो भवतीति निर्देशोपपत्तेर्न रज्जुघटवत्सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

यथा न्याय उक्तस्तथान्यस्य प्रतिषेधात्स एवाधस्ताद्ब्रह्मैवेदं यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदिति ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेनानन्तरोक्तेन न्यायेन सर्वगतत्वं ब्रह्मणः सेतुत्वादिवत्परिच्छेदनिराकरणात् । आयामशब्दार्थव्याप्तिवचनादित्यर्थः । यावान्वा अयमाकाशः तावानेषो ऽन्तर्हृदयाकाशः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यो ज्यायान् दिवो ज्यायान्पृथिव्या इत्यादि ग्रहणम् । सुहृद्भूत्वा प्रासङ्गिकं सर्वगतत्वं दर्शितम् । नात्र पूर्वपक्षाशङ्का ॥ ३७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥

कर्मफलमधिकारिणामत ईश्वराद्भवितुमर्हति । देशकालभिन्नविभागं ज्ञात्वा तस्योपपत्तेः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

इतश्च स एवैष महानज आत्मा अन्नादो वसुदान इति श्रुतेः॥३९॥
पक्षान्तरमुच्यते—

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिराचार्य्यो धर्मं हेतुं मन्यते । कस्मात् । अत एव श्रुतेरुपपत्तेश्च स्वर्गकामो यजेतेति । इतरथा कर्मोपदेशो ऽनर्थकः स्याद्यदि धर्मः फलहेतुर्न स्यात् । तथा चोक्तं स्वर्गकामाधिकरणे । असाधकं तु तादर्थ्यादिति पुरुषफलस्यातादर्थ्यात्फलार्थत्वादिति सूत्रार्थः स च साधितः फलायावस्थितो ऽपूर्वमिति ॥ ४० ॥

उच्यते—

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दो ऽवधारणार्थः । पूर्वोक्तमीश्वरं हेतुं मन्यते भगवान्बादरायणः । कुतो हेतुव्यपदेशात् । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे चाधियज्ञश्च

नियन्तृत्वश्रवणात्सत्येव धर्मे परमात्मनः कर्मानुरूपफलदातृत्वमुच्यत इत्यविरोधः। केचित्पुनरान्तर्यामिव्यापारो नियोगः स फलहेतुरिति मन्यन्ते। तदयुक्तम्। तद्व्यापारस्य नित्यत्वात्सर्वप्राणिसाधारण्याच्च न केनचिदधिकारिणासौ निवर्त्यते। न हि नित्यस्य साध्यत्वमुपपद्यते। सव्यापारो हि प्रयत्ने पुरुषो नियुज्यते तस्मादसमीचीनमिति ॥ ४१ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः।

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सत्यज्ञानानन्तलक्षणं ब्रह्मोपास्यं न प्रपञ्चाकारविशिष्टमिति स्थितम् । इदानीं चिन्त्यते किं सर्ववेदान्तप्रत्ययमेव नानन्तलक्षणं ब्रह्मोपास्यं न प्रपञ्चाकारविशिष्टमित्युत भेद इति । ननु चेयं चिन्तानुपपन्ना यदा विज्ञेयं ब्रह्म सर्वत्रैकं तदा तद्विषयं ज्ञानमुत्पद्यते । कथं भिद्यते । न च बहूनि ब्रह्माणि सन्ति येन तज्ज्ञानानि भिद्येरन् । अतश्च प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इत्याशङ्कानुपपन्ना । नापि चोदनाद्यविशेषादित्यभेदसमर्थनं कर्तव्यम् । अचोदनालक्षणत्वाज्ज्ञानस्य । अत्रोच्यते । ज्ञानमिहोपासनमभिप्रेतम् । प्रथमं तावद्वाक्याद्ब्रह्मस्वरूपविषयं ज्ञानमुत्पद्यते । तच्च प्रमेयरूपावच्छेदकं घटादिविषयप्रत्यक्षादिज्ञानवत् । इदं तूपासनं निर्णीते वस्तुतत्त्वे पश्चात्क्रियते । यथा गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति ज्ञानस्वरूपस्य गुर्वादेरुपासनं भवति । तच्च विधिगम्यम् । यथा चोपासनमवश्यं कर्तव्यं तथा चतुर्थेऽध्ये वक्ष्यामः । तस्मादुपपन्नेयं चिन्ता परापरविद्याविषयान्यावत्तुल्यत्वात् । अत्र पूर्वपक्षवादी मन्यते । प्रतिवेदान्तं विद्याभेद इति । शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षवदत्रापि पूर्वपक्षो योजनीयः । नामभेदात्कर्मभेदो यथा ज्योतिर्गौरायुरिति तथात्रापि काठकं तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं छान्दोग्यमिति रूपभेदात् कर्मभेद उक्तः । रूपं द्रव्यं दैवतं अन्यद्वान्येन कर्म निरूप्यते परिच्छिद्यते । तत्रोदाहरणं विश्वदेवदैवत्यादामिक्षायागाद्वाजिभ्यो वाजिनमिति यागान्तरं देवतागुणभेदात् । अस्ति चात्रापि गुणभेदः । पञ्चाग्निविद्यायां वाजसनेयिनः षष्ठमग्निमामनन्ति । छन्दोगाः पुनः पञ्चाकपालमस्तीत्युपलब्धव्य इति श्रूयते तेन सविद्यादिभ्वतो रूपभेद उक्तः । कारीरीवाक्यान्यधीयानाः तैत्तिरीया भूमौ भोजनमामनन्ति नापरे । अस्ति चात्रापि धर्मभेदः शिरो

व्रतादिपुनरुक्तं च कर्मभेदकमिष्टम् । यदि च प्रतिवेदान्तमेकैव विद्या पुनरुक्तता च स्यात् । विद्याभेदे तु न दोष इत्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते । सर्ववेदान्तप्रत्ययमेकमुपासनम् । प्रत्ययशब्दः प्रमाणवाची । चोदनाद्यविशेषादिति । शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोपात्तहेतुचतुष्टयप्रदर्शनार्थम् । एकं वा संयोगरूपं चोदनाख्याविशेषादिति फलसंयोगः तत्राविशिष्टः उपास्यं ब्रह्मस्वरूपं सर्वत्राविशिष्टम् । तथा प्राणविद्यायां प्राणस्वरूपं पञ्चाग्निस्वरूपं इति चोदनाविशिष्टा । चोद्यत इति चोदना पुरुषव्यापारः प्रयत्नाख्यः सर्वत्राविशिष्टः । अन्ये तु चोदनाशब्देन नियोग उच्यते इति नियोगमवतार्य्य एवं वर्णयन्ति । स्वोत्प्रेक्षितं सर्वं नियोगमस्तके ऽध्यारोप्य सकलबाह्यप्रपञ्चप्रविलापयन्ननन्तरं च कर्तृभोक्त्रादिरूपं प्रविलापयन्नुपासकस्य ब्रह्मभावमभिव्यनक्तीति । तदयुक्तमिति पुरस्तादेवोक्तम् । एतावांश्च व्यापारकलापः कथं नियोगस्याचेतनस्योत्प्रेक्षित इति नोत्तरं वक्तव्यमित्युपरम्यते । समाख्या वा विशिष्टा प्राणविद्या पञ्चाग्निविद्या ब्रह्मविद्येति । एतैश्चतुर्भिर्हेतुभिस्तत्र तत्र प्रत्यभिज्ञानात् ततश्चैकत्वमिति सिद्धम् । प्रतिपत्तृभेदात्पुनरुक्तपरिहारो ये यस्याः शाखाया अध्येतारः तेषां प्रतिपत्त्यर्थं सैव विद्या पुनः पुनः श्राव्यते । एकस्यां तु शाखायां प्रतिपत्तुरभेदात्प्रतिप्रकरणं विद्याभेदो वाक्यानां परस्परनिराकाङ्क्षत्वात् । यथा शाण्डिल्यविद्योपकोशलविद्या स द्विधा भूमविद्या दहरविद्येति ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेत्स्यादेकस्यामपि ॥ २ ॥

विज्ञानानामेकत्वं गुणभेदान्नोपपद्यते । वाजसनेयिनः षष्ठमपरमग्निरेवाग्निर्भवतीत्यादिना समामनन्ति । अतो न विद्यैक्यमिति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते । स्यादेकस्यामपि विद्यायां एवं विधो भेदः । यथैकादशद्वादशकपालयोरग्नीषोमीयपुरोडाशयोः शाखान्तरपठितयोः कपालसंख्याभेदे ऽप्यभेदो दर्शपूर्णमासयोः सम्पादिकाभिप्रायं पञ्चत्वमुयत्राविशिष्टम् । छन्दोगानामपि यो ऽग्निः पठ्यते तं प्रेतं दिष्टमितो ऽग्नय एव हरन्तीति । वाजिनामपि दिष्टाग्निरेवा नूद्यते प्राप्तत्वान्न विधी-

यते। अस्तित्वमेकत्रोक्तेः सर्वत्र द्रष्टव्यम्। न ह्येकं शिष्यते। न चास्तित्वशून्यं ब्रह्मोपास्यं भवति शशविषाणातुल्यत्वादेकत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च। अपि च नास्तिकबुद्धिनिराकरणार्थं तद्वचनं न निष्कृष्टास्तित्वोपासनार्थम्। तथा च तैत्तिरीयश्रुतिरस्मिन्नर्थे असन्नेव सद्भवत्यसद्ब्रह्मेति चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वा ऽसन्तमेनं ततो विदुरिति। प्राणसंवादे ऽपि रेतो वै प्रजापतिरिति। गुणोपसंहारो नामाभिन्नभेदकं ग्रन्थनामत्वात्॥ २॥

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारे ऽधिकाराच्च सलिलवच्च तन्नियमः॥ ३॥

यद्प्याथर्वणे शिरोव्रतं तदपि स्वाध्यायस्य हीति हेतौ। यतः तथात्वे अध्ययनाङ्गत्वे निमित्तसप्तमी तदङ्गतया शिरो व्रतं विधीयते इत्यर्थः। समाचारे ग्रन्थे इदमपि वेदव्रतत्वेन व्याख्यातमिति पठ्यते। नैतदचीर्णव्रतो ऽधीयीतेति चाधिकारात्। यथा सवाहोमाः शतौदनावयः। आथर्वणिकमेवैकाग्नौ हूयन्ते नान्येषां तथाऽध्ययनधर्मस्तेषामेव॥ ३॥

दर्शयति च॥ ४॥

सर्वे वेदा यत्पदगामनन्तीत्येवमादि। तस्माद्विद्यैकत्वम्॥ ४॥

उपसंहारो ऽर्थभेदाद्विधिशेषवत्समाने च॥ ५॥

प्रयोजनमर्थः समाने विज्ञाने सत्येकस्यां शाखायामुक्तस्य गुणस्यान्यत्राप्युपसंहारः प्रयोजनाभेदात्। यथाग्निहोत्रादिविधिशेषस्य सर्वत्रोपसंहारः॥ ५॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्॥ ६॥

तथा हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायदिति वाजसनेयिनः समामनन्ति। छन्दोगाः पुनरथ ह्रो य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपास्यं चक्रिर इति। तत्र संशयः। किमत्र विद्याभेदः स्यादाहो स्वित् विद्यैकत्वमिति प्राप्ते पूर्वेण न्यायेन। ननु चान्यथात्वं नानात्वं विद्यायाः।

कुतः । शब्दात् । त्वं न उद्‌गायेति कर्तृत्वं प्राणस्य वाजिनां निर्दिश्यते । अन्यत्र कर्मत्वं तमुद्‌गीथमिति चेन्न । विभक्तिकृताद्विशेषाद्भेदो बहुतरस्यांशस्याविशेषादुद्गीथविद्येति च समाख्या, अविशेषात् ॥ ६ ॥

न च प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत ॥ ७ ॥

न चेति पक्षस्याप्यावृत्तिः । विद्यानानात्वं प्रकरणभेदात्प्रक्रमभेदादित्यर्थः । कथम् । एकतो ज्ञानक्रियायाः प्राणः कर्ता कीर्त्यते । सकला चोद्गीथभक्तिस्तत्र विवक्षिता । छान्दोग्ये तूद्गीथावयवः प्रणवः प्राणदृष्टेर्विषयः । न च वाक्यच्छायासमानतामात्रेणैकविद्यात्वम् । यथाभ्युदयेष्टिपशुकामेष्ट्योर्भेदः क्रमभेदात् । यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमाभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान्विभजेत् इत्यभ्युदये निमित्ते स एवामावास्यायागः प्रयोगमात्रभेदे नोपदिश्यते यः पशुकामः स्यात्सोमावास्यायामिष्ट्वा तण्डुलान् त्रेधा विभजेदिति पशुकामेष्टिर्यागान्तरमिष्ट्वेति पूर्वकर्मसमाप्त्यवगमात्परोवरीयस्त्वादिवत् । आकाशो ह्येवैतेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणः स एष परोवरीयानुद्गीथ इत्यसावादित्यहिरण्यश्मश्रुगुणविशिष्टादुद्‌गीथोपासनाद्भिद्यते । यत्पुनरिह केश्चित् परोवरीयस्त्वादीनां गुणानां लक्षणार्थत्वेनाविवक्षितत्वात् ब्रह्मैवोभयत्रोपास्यमिति विध्येकत्वमिति । तदयुक्तम् । यथा शब्दान्तरादिभिः कर्मभेदो ऽवसीयते तथात्रापि तैरेव विद्याभेदः । यथोपकोशलादिविद्यानाम् । न च यथाश्रुतार्थग्रहणसम्भवे लक्षणा युक्ता । स्वमनीषिकायामुत्तरं न वक्तव्यम् ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

उद्‌गीथविद्येति संज्ञातश्चेदेकत्वमुक्तं तदपि परोवरीयस्त्वादिति प्रकरणभेदात्संज्ञायाश्च दुर्बलत्वाद्भवति तु संज्ञैकत्वं भेदे । यथा द्वादशाहे गवामयने च प्रथममहः प्रायणीयम् ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्‌गीथमुपासीतेति इहाध्यासापवादपर्याय-

निराकरणद्वारेण व्याप्तिराश्रीयते । अध्यासो नाम प्रतिमादिषु विष्णुबुद्धिः । अपवादो नामाहङ्कारपर्युदासेनात्मनोपदेशः । पर्यायो नाम करः पाणिः । अतिव्याप्तिर्नाम सर्वत्रावस्थितस्योङ्कारस्योद्गीथशब्देन विशेषे ऽवस्थानम् । तत्राध्यासो न प्रतीयते । अनवधारणादुद्गीथे ऽक्षरमध्यास्यते अक्षरे चोद्गीथबुद्धिरिति । नाप्यक्षरबुद्ध्या तद्बुद्धिर्निवर्त्यते । अशक्यत्वादोङ्कारस्याप्यक्षरत्वात् । नापि पर्यायः । अप्रसिद्धत्वात् । अतः पारिशेष्याद्व्याप्तेर्हेतोर्विशिष्यते भक्त्यवयवे यः प्रणवः तमुपासीतेति समञ्जसमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

वाजसनेयिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपास्यत्वमुक्तम् । वागादयो ऽपि तत्र वशिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्तास्ते च गुणाः प्राणे पुनः पुनः समर्पिताः । यथाहं वशिष्ठो ऽस्मि त्वं तद्वशिष्ठो ऽसीत्यादिना । कौषीतकीनां तु प्राणसंवादे वशिष्ठत्वादयो गुणा उक्ता वागादीनां न पुनः प्राणे समर्पिताः । कथमेवं हि समामनन्तीति यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च, यो ह वै वशिष्ठं वेद वाग्वा वशिष्ठा, यो ह वै प्रतिष्ठां वेद चक्षुर्वै प्रतिष्ठा, यो ह वै सम्पदं वेद श्रोत्रं वै सम्पत्, यो ह वायतनं वेद आयतनं स्वानां भवति मनो ह आयतनम् । अथ ह इमा देवताः प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन् को वै नः श्रेष्ठ इति स होवाच प्रजापतिर्यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव मन्यते स वै श्रेष्ठ इति, सा तु वागुच्चक्राम यथा मूका अवदन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्राणो होच्चक्रामतस्तद्पद्यत यन्तेह समेत्योचुर्भगवन्निति स होवाच प्राणः किं मे ऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्च श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति, किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा अपमशिष्यत पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधाति नर्भुको हास्य भासो भवत्यनग्नो ह भवतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं प्राणे व-

शिष्ठादयो गुणा उपसंहर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । तत्रानुपसंहारोऽश्रुतत्वादिति प्राप्त उच्यते । अन्यत्र शाखान्तरे वशिष्ठत्वादयो गुणा उपादेयाः । कुतः । सर्वत्र प्राणविज्ञानस्य ज्येष्ठश्रेष्ठगुणयुक्तस्य प्रत्यभिज्ञानात् । न चैकं प्रत्यवशिष्यते विद्या । सर्वशाखासु सर्वपुरुषाधिकारात् । अश्रुतत्वमकिञ्चित्करम् । प्रत्यभिज्ञानस्य प्राप्तिहेतोर्विद्यमानत्वात् ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्वरूपपरासु श्रुतिषु आनन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वात्मकत्वमित्यादयो धर्माः केचित्क्रियमाणाः प्रधानस्य ब्रह्मणः सर्वत्राभेदात्सर्वत्रोपसंहर्तव्याः । प्रधानाव्यतिरेकाद्गुणाना यत्र प्रधानं तत्र तैर्भवितव्यमिति । कः पुनः पूर्वपक्षशङ्काहेतुः । प्रतिवेदान्तं वाक्यानां निराकाङ्क्षत्वादिति प्रधानस्य सर्वत्रैकत्वादेकान्तेन निराकाङ्क्षत्वमसिद्धमिति स्थितम् ॥ ११ ॥

यद्येवं प्रियशिरस्त्वादयो धर्माः प्राप्नुयुरित्याशङ्क्याह ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥१२ ॥

प्रियं मोदः प्रमोद इत्येतेषामप्राप्तिः । कुतः । यतो भेदे सति स्यातामुपचयापचयौ । विषयकृताः प्रियादयः परस्परं भिन्नाः सातिशयेषु भोक्तृषूपपद्यन्ते नाभिन्ने ब्रह्मणीत्यभिप्रायः । व्याख्यतं चास्माभिरानन्दमयाधिकरणे प्रियादिसङ्कीर्तनं परात्मनः प्रचुरानन्दस्यानन्दमात्रं अल्पमल्पं भागभूतान्युपजीवन्तीति प्रदर्शनार्थं नायं ब्रह्मधर्म इति ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

प्रियशिरस्त्वादिवदानन्दादयो नानुवर्तेरन्नित्याशङ्क्याह इतरे तु सर्वत्र स्युरर्थस्य ब्रह्मणः सामान्यादभेदादित्यर्थः । प्रथमे सूत्रे हेतुर्न प्रदर्शितः प्रियशिरस्त्वादिवैषम्यार्थमनेन सूत्रेण हेतुकथनं कृतमित्यपुनरुक्तता ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

कठवल्लीषु श्रूयते इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन इत्युपक्रम्य पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति । तत्र सन्देहः । किमिन्द्रियादीनां प्रत्येकं परत्वं विवक्षितमाहोस्वित्पुरुषस्यैव परत्वमाध्यानायोपदिश्यते इति । मुख्यार्थसम्भवात्प्रत्येकं परत्वं प्रतिपद्यते । अर्थभेदाच्च वाक्यभेद इति पूर्वः पक्षः, फलं च किमपि कल्प्यमिति । सिद्धान्तस्तु पुरुषस्यैव परत्वं प्रतिपाद्यते । कस्मादिन्द्रियादिपरत्वप्रतिपादनप्रयोजनाभावात् । कल्प्यं फलमिति चेन्न । पुरुषार्थपरमित्येकवाक्यतावगमात् । पुरुषस्य च परत्वप्रतिपादनमाध्यानायाध्यानाच्च प्रयोजनमस्त्यपवर्गप्राप्तिः । तथा चाह यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ इति । वाह्यमिन्द्रियं मनसि नियमयेत् तच्च बुद्धौ तां च महति क्षेत्रज्ञे तं च विमलाकाशस्थानीये परमात्मन्येकीकृत्य स एवाहमस्मीत्येवं ध्यायेत् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति । तस्मादिन्द्रियादिपरत्वप्रतिपत्तेः पुरुषस्य परत्वप्रतिपत्त्यर्थे न निरपेक्षत्वमिति स्थितम् ॥ १५ ॥

आत्मगृहीतेरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

ऐतरेयके श्रूयते आत्मा वा इत्ययमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्स ऐक्षत लोकानसृजत इति । तत्र सन्देहः । किमपर आत्मा किं वा पर इति । तत्र लोकसृष्टिश्रवणादपरो हिरण्यगर्भाख्यो निर्दिश्यते परश्चेन्महाभूतसृष्टिर्निर्दिश्येतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु परमात्मगृहीतेरितरवद्यथात्मन आकाशः सम्भूत इति सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति । कस्मादुत्तरादीक्षाते शब्दात् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

लोकसृष्ट्यान्वयादपर इति चेदिति यदुक्तमत्रोच्यते ।

स्यात्परो वावधारणात्। आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति सृष्टेः प्रागद्वितीयत्वं परमात्मन्युपपद्यते। हिरण्यगर्भे पुनरेक एवेत्यवधारणश्रुतिर्बाध्येत। उत्तरत्र मोक्ष एव पुरुषमुद्धृत्यामूर्च्छयदिति प्रथमजस्य सृज्यमानत्ववचनात्सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्रात्मग्रहणं साधितं ईक्षतेर्नाशब्दमिति। अतो दृष्टान्ताभिधानं युक्तम्॥ १७॥

कार्याख्यानादपूर्वं॥ १८॥

छन्दोगा वाजसनेयिनश्च प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमाम्नाय तस्मै वा यो स आमनन्ति तस्माद्वा एतद्विशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधतीति। वाजसनेयिनस्त्वामनन्ति तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यशित्वाचामन्त्येतदेव तदन्नमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादेवं विदशिष्यन्नाचामेत्तदेवतदन्नमनग्नं कुरुत इति। तत्राचमनमनग्नताचिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते। ततः किमुभयमपि विधीयते किं वाचमनमनूद्य तत्र चिन्तनमिति विचार्यते। किं तावत्प्राप्तमुभयं विधीयत इति। नुनु भोजनकाले स्मृतितः प्राप्तमाचमनम्। सत्यम्। तत्प्राप्त्यर्थम्। इदं तु प्राणविद्याङ्गत्वेनोपदिश्यते इति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु यदपूर्वमप्राप्तं स्मृतितः तदाचमनीयास्वप्सु वासो दर्शनं विधीयते। कस्मात्। कार्याख्यानादहरहः कर्तव्याचमनस्य सङ्कीर्तनात्। न चानेकार्थविधानं कल्पयितुं युक्तम्। एकार्थविधाने सम्भवति तदन्नमनग्नं कुर्वन्त इति चोपसंहारात्। प्राणविद्याप्रकरणार्थविधानमेव आ शकुनिभ्य इत्यत्र तावत् दृष्टिविधानम्। न हि समस्तप्राणिभक्षणमुपासकेन कर्तुं शक्यं प्रतिषेधातिक्रमाच्च। तत्साहचर्यादाचमने ऽपि दृष्टिविधानमेवेति स्थितम्। परिदधातीति च परिधानं चिन्तनं युक्तम्। वचनमाचामेदिति विधिराचमनीयास्वप्सु नग्नतापर्यवसानाय दोषः प्राथम्याच्च। प्राजापत्यार्थे वासो दृष्टिः कर्तव्यानाममृतोपस्तरणमसीति भोजनोपक्रमे॥ १८॥

समान एवञ्चाभेदात्॥ १९॥

वाजसनेयके ऽग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्याम्नाता सत्यं ब्रह्मे-त्युपासीताथ खलु क्रतुमयो ऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयम-स्माल्लोकात्प्रैति एवं क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मान-मिति । बृहदारण्यके पुनः सा पठ्यते मनोमयो ऽयं पु-रुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्व-स्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ती-ति । किं विद्याभेदः किं वाऽभेद इति । किं तावत्प्राप्तम् । वि-द्यैकत्वं वेद्यस्याभेदात् । एवञ्च गुणोपसंहारः शाखान्तरविहि-तवत् । अग्निरहस्ये विद्याविधिरारण्यके गुणविधिः सर्वस्ये-शान इत्येवमादेः । ननु मनोमयादीनां पुनः श्रवणमनर्थकं अविदितानामेव गुणानां साधनं युक्तम् । अत्रोच्यते अत एव कतिपयविहितगुणसङ्कीर्तनात्प्रत्यभिज्ञानासिद्धिरिति ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

बृहदारण्यके सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इति । सत्यस्य ब्रह्मणो ऽधिदैवतमध्यात्मं चायतनविशेष-मुद्दिश्य उपनिषदौ विधीयेते । तस्योपनिषदहमित्यधिदैवतमि-तरस्योपनिषदहमिति विद्यैकत्वादुभयमुभयत्रेति पूर्वः पक्षः । कथं सत्यब्रह्मसम्बन्धादेवमिति । यथा शाण्डिल्यविद्यायां तथा मण्ड-ले ऽक्षिणि चेत्यर्थः ॥ २० ॥

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वेति व्यावृत्तिः । नोभयमुभयत्र । स्थानविशेषोपाधित्वात् । यथा वार्यस्यासीनस्योक्तो धर्मो गच्छतो न भवति ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

व्यवस्थामेवंजातीयकस्य तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमु-ष्य रूपमिति स्थानविशेषादप्राप्तमप्यातिदिशति ॥ २२ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥

ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्यासम्भृतानीति ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्म भूतानां प्रथमं नु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्द्धितुं क इत्येवं मान्त्रवर्णिकं राणायनीयानां खिलेषु सम्भृतिषु व्याप्तिप्रभृतिविभूतिजातमाम्नातं, तेषामेव शाण्डिल्यविद्याः ब्रह्मविद्याः पठ्यन्ते तासु विभूत्युपसंहारो विद्याभेदादिति शङ्कायामुच्यते। तदपि विभूतिजातं नोपसंहर्तव्यम्। अत एवायतनविशेषात् दहरविद्यायां हृदयमायतनं शाण्डिल्यविद्यायामपि तदेवोक्तमेव स आत्मान्तरहृदय इति। विभूतयश्चाधिदैविक्यः। ननु चात्राप्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य एष उ य एवं भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति। अत एवान्यनिवृत्तिरवगम्यते प्रकरणाधीताधिदैविकी विभूतिरुपादेया नेतरेति ॥ २३ ॥

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् ॥ २४ ॥

अस्ति ताण्डिनां पुरुषो यज्ञः कल्पित इति तदीयमायुस्त्रेधा विभज्य सवनत्रयं कल्पयित्वा आशिषादीनि च दीक्षादीनि तथाशीर्मन्त्रप्रयोगस्तथायुर्वृद्धिः फलं सह षोडशवर्षशतं जीवतीति। तैत्तिरीया अपि यज्ञं कल्पयन्ति तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नीत्येवमादिनानुवाकेन। तत्र पुरुषयज्ञे समाख्याविशेषाद्गुणोपसंहारप्राप्तावुच्यते। पुरुषविद्यायामपि चायमनुपसंहारो विभूतिवत्। कथम्। इतरेषां तैत्तिरीयाणां ताण्डिवदनाम्नात्। आत्मा यजमान इत्यारभ्य पुरुषसम्बन्धिभिरात्मादिभिर्यज्ञसम्पादनमत्यन्तविलक्षणम्। सर्वत्र प्रकारभेदादेवोपासनाभेदः। यत्किञ्चित्तु साधर्म्यं सर्वत्र सम्भाव्यमित्यसाधनम्। तत्फलभेदाच्च पूर्वस्मिन्ननुवाके न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणमित्युपन्यस्य तदुपासकस्य तत्प्राप्तिमुक्त्वा ब्रह्मणो महिमत्वमाप्नोति ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषदित्युक्त्वेदमाम्नायते तस्यैवं विदुषो यज्ञस्येति विद्वानेव यज्ञः सामानाधिकरण्यप्रयोगात्। यज्ञत्वं कथमिति श्रुत्यैव सादृश्यमुपपादितमिति। तथा छान्दोग्यगताशीर्मन्त्रा नोपसंहर्तव्या इति ॥ २४ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

अथाथर्वणिकानामुपनिषदारम्भे मन्त्रः सर्वं प्रविश्य हृदयं प्रविध्यमनीः प्रविभजयत्रिधा विष्टक्त इत्यादि । ताण्डिनां देवसवितुः प्रसुव इत्यादि । कठानां तैत्तिरीयाणां च शंनो मित्रः शं वरुण इत्यादि । वाजसनेयिनां प्रवर्ग्यब्राह्मणं पठ्यते । तत्रैते विद्यासूपसंहर्तव्या नेति विचारः । सन्निधिपाठात् मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्याङ्गतयोपसंहर्तव्यानीति प्राप्त उच्यते । नैतदेवम् । वेधाद्यर्थभेदादयो न विद्यायामुपयुज्यन्ते । मन्त्रलिङ्गेन त्वभिचारकर्माणि विनियुज्यन्ते । न च मन्त्राणामन्यथाकल्पना युक्ता । समाख्यानात् । सान्निध्येभ्य लिङ्गस्य बलीयस्त्वात् । प्रवर्ग्यं चाग्निष्टोमे विनियुक्तं वाक्येनाग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति । अग्निष्टोमः स्वर्गफलार्थे नित्यार्थे च विनियुक्तः । स्वर्गकामो यजेत वसन्ते वसन्त इति चारण्ये नूच्यत्वात्सान्निधिपाठः ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ २६ ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः । अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य भूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति । तथाथर्वणे तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । शाट्यायनिनः पठन्ति तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति । तथा कौषीतकिनः सुकृतदुष्कृते धुनुते तस्याप्रीत्या ह्यायुः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतामिति । तादिह क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानिः श्रूयते । क्वचित्तयोर्विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनम् । क्वचिदुभयं हानमुपादानं च । तद्यत्रोभयं तत्र न किञ्चिद्वक्तव्यम् । यत्राप्युपायनमेव श्रूयते तत्र हानं त्वर्थादाक्षिप्यते । अन्यथा तदनुपपत्तेरुपायनं सम्प्राप्तिरुच्यते । यत्र तु हानमेव श्रूयते तत्रेदं चिन्त्यते उपायनमाक्षिप्यते नेति प्राप्तमश्रुतत्वादिति । तत्रोच्यते । हानौ तु केवलायां श्रुतायामुपायनवचनं प्रतिपत्तव्यं हानशेषत्वादुपायनशब्दस्य । कौषीतकिरहस्ये तथावगमात् ।

त्यक्तयोश्च पुण्यापुण्ययोः क्वचित् क्षेप इत्यपेक्षायामुपपद्यते सम्बन्धः। धूननं च हानमुच्यते कम्पनामूर्तत्वात्तयोः। तत्र दृष्टान्तोपादानं भाल्लविनां कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पातेत्यस्मिन्निगमे सामान्यश्रवणे सति शाट्यायनिनामौदुम्बरा इति विशेषवचनादौदुम्बर्य्यः कुशा गृह्यन्ते। क्वचिद्देवासुरच्छन्दसामविशेषप्राप्तौ देवच्छन्दांसि पूर्वाणीति क्रमविशेष आत्मनः। तथा षोडशिस्तोत्रे कालविशेषे समयाध्युषिते सूर्य्ये इत्याश्रियते। तथोपगानं सामान्येन श्रुतमृत्विज उपगायन्ति नाध्वर्य्युरुपगायतीति विशेष आश्रीयते। वाक्यान्तरगतो विशेषो वाक्यान्तरे समाश्रयितव्यो वाक्यस्य परिपूरणाय। तदुक्तं बाधलक्षणे ऽपि तु वाक्यशेषः स्यात् अन्योन्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादित्येव वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञे आनुयन्तु इत्यस्य वाक्यस्य नानुयाजेषु ये यजामहे करोतीति शेष इति व्याख्यातम्। अन्यथा विकल्पः स्यादिति॥ २६॥

साम्पराये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥

देवयानेन पथा पर्य्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृतवियोगं कौषीतकिनः समामनन्ति देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलोकमागच्छतीत्युपक्रम्य स आगच्छति विरजां नदीं मनसैवाभ्येति तत्सुकृतदुष्कृते विध्वस्तमिति। तत्र यथाश्रुतमेव न हीनमिति प्राप्ते उच्यते। साम्पराये परलोकगमने देहादुत्सर्पणकाले हानं कस्मात् कर्तव्याभावात्। न हि ताभ्यामर्धपथे प्राप्तव्यमस्ति। तस्मात्प्रागेव सन्नयं पुण्यपापक्षयः पश्चात्पठितः। कथं गम्यते। यतो ऽन्ये शाखिनस्ताण्डिनः शाट्यायनिनश्च प्रागेव हानं समामनन्तीति॥ २७॥

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

कथं पुनः परकीययोः परसङ्क्रान्तिरिति। छन्दतः। सङ्कल्पतो हि विदुषः शुभं सङ्कल्पयाति तस्य सुकृतापत्तिर्यस्तु द्वेषादहितमिच्छति तस्य दुष्कृतम्। शास्त्रप्रामाण्याद्धेतदवगम्यते। धर्माधर्मव्यवस्थायां तदेव प्रमाणं न युक्तयः क्रमन्ते।

तथाच मन्त्रवर्णः तेन कृतादकृतादेनसस्य विद्वादेवासः पिपृता स्वस्तये । अकृतं प्रकृतमभिप्रेतम् । स्मृतिश्च ।

शाप्यमानस्य यत्पापं शपमानं नियच्छतीति ॥

एवञ्चैतन्मनुस्मृतिरुपपद्यते ।

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।

विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माप्योति सनातनमिति ॥

उभयोः कौषीतकिशाट्यायनिश्रुत्योरविरोधादेवम् ॥ २८ ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथा ऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥

यदि पुण्यमपि निवर्तते किमर्था गतिरित्याशङ्क्योच्यते । गतेरर्थवत्त्वमुभयथा दुष्कृतनिवृत्त्या सुकृतनिवृत्त्या चोभाभ्यां प्रकाराभ्याम् । यदि पुण्यमनुवर्तेत तत्फलमनुभूयावृत्तिः स्यात् । ततश्चैतेन मार्गेण प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इत्यनावृत्तिश्रुतेर्विरोधः स्यात् । अनेन पथा गतस्यानावृत्तिः । अणुः पन्था विततः पुराणस्तेनैति ब्रह्मवित्तेजसः पुण्यकृच्चेति विद्याकर्माक्षिप्ता गतिर्विशिष्टदेशप्राप्तये युज्यते ॥ २९ ॥

यदाह ।

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्नो गत्युपदेशः । तस्य निमित्तं लक्षणं यस्यार्थस्य । तदिति गतिः परामृश्यते । तल्लक्षणस्यार्थस्योपलब्धेः । पर्य्यङ्कविद्यायां कथं कार्यब्रह्मप्राप्तिः तेन च संवादादिप्रयोजनं लिङ्गशरीरयुक्तस्य च कल्पते । यथा लोके करणवतां परस्परसंवादो दृश्यते तमुद्यद्रुमदरः सामभ्यः असावृङ्मूर्त्तिरव्ययः स ब्रह्मेति विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्ममयो महानिति । तमाह केन मे पौंस्यानि नामान्याप्नोतीति प्राणेनेति ब्रूयात्, केन नपुंसकानीति मनसेति, केन स्त्रीनामानीति वाचेति, तमाहापो वै खलु लोके यत्ते ऽसाविति पादा ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यश्नुते य एवं वेदेति । तद्द्वारेण च परं ब्रह्मप्राप्तिमन्तरेण लिङ्गनिवृत्त्यनुपपत्तेः नदीदृष्टान्तेन तत्रैवाप्युपश्रुतेः । अत्राधिकरणे व्याख्यातारः केचित्स्वमतिकल्पनया वर्णयन्ति गतेरर्थ-

वत्वं सगुणविद्यायां श्रूयते निर्गुणविद्यायां नास्त्युपयोग इति । तत्र तेषामवाचनामिति फल्गुत्वान्निराकरणे न प्रत्युद्यते ॥ ३० ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥

कासु चिदुपकोशलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां दहरविद्यायां गतिः पठ्यते । मधुविद्यायां शाण्डिल्यविद्यायां च न श्रूयते । यत्रैव श्रूयते तत्रैव नियम इति प्राप्त उच्यते । स्यादनियमः । ननु प्रकरणादिविरोधः । नेत्युच्यते । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणादीनां सर्वेषामविरोधः । कथम् । शब्दानुमानाभ्याम् । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासत इति श्रुतेः । श्रद्धातप इति विद्यान्तरशालिनो निर्दिश्यन्ते । श्रद्धापूर्वकं ज्ञानं तप इत्युच्यते । मोक्षसाधनत्वमुभयोः सामान्यरूपमाश्रित्य तपः शब्दप्रयोगः । स्मृतिरपि शुक्लकृष्णे गती ह्येत इति । द्विराम्नानमनुचिन्तनार्थम् । अथवा ऽनियमदर्शनार्थं तत्र तत्रेयं गतिर्भवतीति । अनुचिन्तनं च सामान्यलब्धम् ॥ ३१ ॥

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥

विदुषामर्चिरादीना गत्वापवर्ग इति यदुक्तं तन्नोपपद्यते पुनरपि देहान्तरमुपपद्यते । कथम् । अपान्तरतमो नाम पुराणऋषिर्विष्णुशासनात्कलिद्वापरयोः सन्धौ व्यासः सम्बभूवेति स्मरणात् । एवमन्येषां ब्रह्मविदां वशिष्ठप्रभृतीनां पुनरुत्पत्तेश्च श्रवणात् । तत्रोत्तरम् । भिद्यते हृदयग्रन्थिः, तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत न स पुनरावर्तत इति च श्रुतेर्विदुषामपुनर्भवः । अधिकारे लोकानुग्रहार्थे व्यापारे भवास्तेषामाधिकारिकाणां व्यासादीनां यावदधिकारमवस्थितिः ईश्वरानुशासनात् उपपन्ना । स्वकर्म चारब्धफलं तावता कालेन क्षपयित्वा ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परम्पदमिति ॥

नामादिप्रतीकोपासनेषु फलेयत्ताकथनार्थमधिकरणमिति केचित् । तदयुक्तम् । प्रतीकोपासनानां कर्मवत्परिमाणं पदान्तत्वात् । तदवगतमेवेति अनर्थिका चिन्ता । प्रायेण—

गतानुगतिको लोको न लोकस्तत्त्वचिन्तक इति ।
अत एव तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम् ॥ ३२ ॥

अक्षरधियां त्वविरोधः सामान्यतद्भावाभ्या-
मौपसदवत्तदुक्तम् ॥ ३३ ॥

वाजसनेयिनामेतद्वै तदक्षरं गार्गि विदित्वा ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमिति । तथाथर्वणे ऽथ परा तदक्षरमधिगम्यते यत्र तदद्रेश्यमग्राह्यमिति प्रतिषेधबुद्धीनां व्यवस्था न दहरादिविद्यासु प्राप्तिः प्रकरणविरोधादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । अक्षरधियां सर्वत्राविरोध अपरिग्रहः । कस्मात्सामान्यात् । प्रपञ्चरूपपर्य्युदासस्य सर्वत्र समत्वात् । तद्भावाच्च । तस्य प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः सर्वत्र भावादौपसदवत । यथा जामदग्न्ये ऽहीने पुरोडाशिनीषूपसत्सु सामवेदपठितानां अग्निर्वै होत्रं वेरध्वरस्य पितरं वैश्वानरमवसेकमिन्द्राय देवेभ्यो जुह्वतां हविः स्वाहेत्येवमादीनां अध्वर्य्युणा याजुर्वेदिकेन स्वरेणोपांशुत्वेन प्रयोगः क्रियते । प्रधानवशवर्तित्वाद्गुणानाम् उपसदश्च याजुर्वेदिकाः । तदुक्तं शेषलक्षणे गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग इति । विधिरूपाः पुना राजन्यादयः पुरस्ताच्चिन्तिता इति विवेकः ॥ ३३ ॥

ईषदामननात् ॥ ३४ ॥

द्वासुपर्णेति मन्त्रं परविद्याधिकारे श्वेताश्वतरा आथर्वणिकाश्च पठन्ति । कठास्तु ऋतं पिबन्तः सुकृतस्य लोक इति । विद्याभेदो निर्देशादिति प्राप्ते भण्यते । विद्यैकत्वमिति । ईषत् एतावन्मात्रस्य द्वित्वसंख्यामात्रस्थितस्य वेद्यरूपस्य उभयत्रामननात् । जीवरूपानुवादेनेश्वररूपप्रतिपादनाविशेषात । सर्वत्र जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमित्युत्तरमन्त्रात् । इतरत्रापि यः सेतुर्जीवानामक्षरं ब्रह्म यत्परमिति । तस्मादधिकगुणोपसंहारः । परविद्याश्चैते त्रयो ऽपि वेदान्तास्तत्र ये ऽस्मिन् पादे परविद्याविचारो नास्तीति प्रतिजानते तेषामानन्दादयः प्रधानस्येत्येवमादिविचारे विरोधः ॥ ३४ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥
अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥(१)

यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति हि द्विः उपस्तिकहोलप्रश्नयोरामनन्ति वाजसनेयिनः । ततोपदेशभेदो ऽस्ति नेति चिन्तायामेकमेव प्रतिपाद्यम् । कस्मादात्मनो ऽन्तरानन्द आत्मान्तरतमः सम्भवति । भूतग्रामवदिति वैधर्म्योदाहरणम् । यथा पृथिव्या आपो ऽन्तरतमास्ताभ्यस्तेज इति । तस्मादिह भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । यथोपदेशः प्रश्नः प्रतिवचनात्मको भिद्यते तथोपदेश्यभेदेनापि भवितव्यमन्यथोपदेशद्वयानर्थक्यप्रसङ्गात् । अन्तरतमत्वं च जीवस्य शरीराद्यपेक्षया । यथा बलवान् देवदत्त इति न सिंहाद्यपेक्षया । परमात्मनः पुनः सर्वापेक्षया मुख्यमेवान्तरतमत्वम् । अपरा योजना षष्ठे यथा नवकृत्वस्तत्त्वमसीत्यभ्यासे अन्यदन्यप्रतिपर्यायं प्रतिपाद्यं भिद्यते तथा द्वौ । यस्ते कार्यकरणबुद्धिविज्ञानसन्ततिव्यतिरिक्तजीवप्रतिपादनमितरत्र तु परमात्मप्रतिपादनम् । वह्वेकत्वं तूपास्योपासकप्रतिपादनपर्यवसानात् ॥ ३६ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

तद्यो ऽहं सो ऽसौ सो ऽहमित्यादित्यपुरुषमधिकृत्यामानन्त्यैतरेयिणः । तथा जाबालास्त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि इतीश्वरेणैक्यमात्मनश्च यातिव्यं न व्यतिहार इति पूर्वः पक्षः । जीवात्मतायामीश्वरस्यानिष्टप्रसङ्गादिति प्राप्ते ऽभिधीयते । व्यतिहारो व्यत्ययः कर्तव्यः द्विरूपा दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । यथेतरगुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतयश्चिन्तनीयास्तथायं व्यतीहारः । यतो विशिंषन्ति समाम्नातारः परस्परं त्वमहमहं च त्वमसीति परमात्मभावनायां एकत्वं दृढीभवति । यदुक्तं जीवात्मतायामीश्वरस्यानिष्टापत्तिरिति । तत्राग्निराशौ क्षिप्तविस्फुलिङ्गवदुपाधितिरस्कारोपपत्तेरनवद्यम् ॥ ३७ ॥

(१) शाङ्करभाष्यानुरोधात् सूत्रद्वयमिदं वस्तुत एकमेव ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥

वाजसनेयके स यो हैतत् महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्यारभ्याप एवेदमग्र आसुस्ता आपः सत्यमसृजन्तेति प्रकृत्यानन्तरमुच्यते तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इत्यादि । तत्र पूर्वः पक्षः । द्वे एते सत्यविद्ये फलभेदात्पूर्वत्र जयतीमाल्लोकान्परत्र हन्ति पाप्मानं जहाति चेति प्राप्ते ब्रूमः । सैव या पुरस्तात्प्रकृता । हीति हेतौ । प्रकृतसत्यज्ञानात् तद्यत्तत्सत्यमिति च सर्वनाम्ना परामर्शात्स्थानविशेषसम्बन्धात्सैवोपदिश्यत इत्येकविद्यात्वम् । तस्योपनिषदहरहमिति च सर्वनाम्नाऽङ्गान्तरेऽपदेशः तस्य स्तुत्यर्थमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः । तथा चक्षुषीत्याज्यभागौ चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इति परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदिति । अथवाहरहमित्युपनिषदोर्गुणफलसम्बन्धो गोदोहवदर्थवादाद्विधिः श्रेयानिति स्थितम् । ये पुनरिमांश्च सत्यविद्यां छान्दोग्ये हिरण्यकेशाङ्कितामुद्गीथविद्यामुदाहृत्य एकविद्यात्वमङ्गीकृत्य सत्यान् गुणानुपसंहार्यान् मन्यन्ते प्रकरणं श्रुतिं च बाधन्ते कर्माधिकृतपुरुषविषया हि सोद्गीथभक्तिव्यपाश्रयाच्च तत्प्रकरणत्वाच्च आदिमध्यावसानेषु चोद्गीथकर्तृव्यापरश्रवणात्प्रथमजमिति हिरण्यगर्भोपासनमित्यवगम्यते । तत्पुनः परमात्मविषयमेतद्धर्मोपदेशादित्युक्तम् ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

छान्दोग्ये यदिदमस्मिन् ब्रह्म पुर इत्युपक्रम्यापहतपाप्मादयो गुणाः निर्दिष्टाः । वाजसनेयके तु कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरुपक्रम्य विज्ञानात्मनः स्वप्नावस्थां च प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति वर्णयित्वा संसारगतिश्च तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति तदनन्तरमथाकामयमानो (?) यो ऽकामो निष्काम इत्युक्त्वाथायमनस्थिको ऽशरीरः प्राज्ञ आत्मा ब्रह्मैव

लोक एव सामानिति होवाचेत्युक्त्वा स एष सर्वस्येशानः स वा एष महानज आत्मा अजरो ऽमर इत्याम्नायते प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदप्राप्तिरिति । अत्रोच्यते । कामादिगुणजातं काम इति सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति गुणगणो लभ्यते तदितरत्र वाजसनेयके सङ्ग्रहीतव्यः वशित्वादयश्चेतरत्र । कस्मादायतनादिसामर्थ्यात्समानं हृदयं आयतनं सेतुत्वं लोकासम्भेदनप्रयोजनमिति । यत्र परं ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते सद्विद्यादिषु तत्रापहतपाप्मादयो भवन्ति । तैर्विना परमात्मत्वानुपपत्तेः । तत्सर्वैरपरविद्यासु गुणमेव । आनन्दादिगुणानां संसारनिवृत्तिहेतूनामश्यम्भावित्वादितरस्य चाब्रह्मत्वात् । एतावांस्तु विशेषः सद्विद्यादिषु गुणानां पृथक् चिन्तनं नास्तीति निर्गुणेत्युच्यते । फलं त्वविशिष्टमन्तर्गुणदेवतोपासनात् तथाभूतं हि तद्वस्तु तत्प्राप्तौ सर्वप्राप्तिरिति ॥ ३९ ॥

आदरादलोपः ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेत्यादिना पञ्चाहुतयो विहिताः । तासां वाक्ये अग्निहोत्रशब्दः श्रूयते । य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथेह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासत एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासत इति । तस्य भोजनलोपे लोपो ऽथालोप इति । जाबालानामादरवचनात्तदलोप इति पूर्वपक्षः । पूर्वमतिथिभ्यो ऽश्नीयात् यथा वै शेषमग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तदिति अतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती श्रुतिरादरं प्राणाग्निहोत्रे करोति । अग्निहोत्रशब्दश्च धर्मातिदेशार्थो यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोतीति । भोजनलोपे अद्भिरन्येन वा कर्तव्यम् ॥ ४० ॥

इति प्राप्ते सिद्धान्तो ऽभिधीयते ।

उपस्थिते ऽतद्वचनात् ॥ ४१ ॥

उपस्थिते प्राप्ते भोजने अतः प्रथमाहृताद्भक्तात् प्राणाग्निहोत्रं कर्तव्यम् । कुतस्तद्वचनात् । तस्य भोजनार्थस्य हो-

मसम्बन्धवचनात् भक्तप्रयोजको होमः। यथा सप्तमं पद-मभिगृह्णातीति क्रमप्रयुक्तैकहायनीविषयत्वात्सप्तमपदपांशुग्रहणस्याप्रयोजकत्वमुक्तं पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वादिति चतुर्थे। वैश्वानरोपासकस्य वाचनिकं पूर्वभोजनमित्यदोषः। स्तुतिर्वा विधिवाक्यगतं च नामधेयमतिदेशकं सत्यामाकाङ्क्षायां कौण्डपायनीयहोमे ऽग्निहोत्रपदमर्थवादगतं तत्रातिदेशकं स्तुतिपरत्वात्। यथोपशयो यूपो भवतीति केन चित्साहश्येन सिद्धेन स्तुत्युपपत्तेरित्युक्तं सप्तमे॥ ४१॥

तन्निर्द्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्॥ ४२॥

सन्ति कर्माङ्गव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि ओमित्येतदक्षरमुपासीतेत्यादीनि तेषां निर्द्धारणमेकान्तभावः। तस्य क्रतुष्वनियमो गोदोहनादिवदक्रत्वङ्गत्वात्तद्दृष्टेरित्यनियमदर्शनात्तेनोभौ कुरुते यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेदेति। यतः साङ्गक्रतुफलात् पृथगेवाप्रतिबन्धः फलमुपासनानां कर्मफलस्यैवातिशयो ऽप्रतिबन्धो यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति इतरदपि कर्म वीर्यवदेव फलवदित्यर्थः। फलश्रुतिरर्थवाद इति पूर्वपक्षाशङ्का॥ ४२॥

प्रदानवदेव तदुक्तम्॥ ४३॥

वाजसनेयके ऽध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठो ऽवधारितो ऽधिदैवतमग्न्यादीनां वायुस्तथा छान्दोग्ये वायुर्वा व संवर्ग इत्यधिदैवमग्न्यादीनां वायुः संवर्गः। अत्राध्यात्मं वागादीनां प्राण इति यः प्राणः स वायुरिति वायुप्राणयोरभेदश्रुतेर्विद्यैकत्वमध्यात्माधिदैवयोरिति प्राप्त उच्यते। विद्याभेदः स्थानभेदनियमः। तौ वा एतौ द्वौ समुद्रौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेष्विति भेदव्यपदेशात्। भवति च वस्त्वभेदे ऽपि गुणभेदात्कर्मभेदः प्रदानवत्। इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वाराज्यायेति। प्रदानभेदः। प्रक्षेपनानात्वम्। तदुक्तं सङ्कर्षे नानादेवता पृथक्त्वादिति॥ ४३॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥

नेवं वेदमग्रे सदासीदिव वा इदमग्रे नैवासीत्तद्धत्तन्मन एव षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदात्मनो मनोमयान्मनाश्चित्तस्ते मनसैवाधीयन्त मनसा चीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्त मनसा शंसन्त यत्किञ्चयज्ञे कर्म क्रियते मनो वाचमसृजत सा वाक् प्राणमसृजत । अनेन क्रमेण प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं कर्माग्निरिति स एकैक एतावान् भावानसौ पूर्वः त है ते विद्याचित एव तानेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपते विद्यया है वैत एवंविदाश्चित्ता भवन्तीति । तत्र संशयः । किं कर्मात्मका अमी अग्नयः किं विद्यामया इति । ज्ञानात्मका इति सिद्धान्तं तावदाह लिङ्गभूयस्त्वाल्लिङ्गं सामर्थ्यं तत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिरिति तान्वैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते सुषुप्ताय चेत्यर्थः । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्बलीयः । तदप्युक्तं शेषलक्षणे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति पूर्वस्य बलीयस्त्वमुक्तम् ॥ ४४ ॥

अथ पूर्वपक्षः ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥४५॥

पूर्वस्यैव क्रियामयस्येष्टकाभिरग्निं चिन्वत इति विहितस्यायमग्निविकल्पः स्यात्तत्प्रकार इत्यर्थः । यथासौ क्रत्वङ्गं तथायमपीत्यर्थः । कथम् । प्रकरणक्रियामानसवत् । यथा द्वादशाहस्य दशमे ऽहनि पृथिव्याः पात्रेण समुद्ररसनप्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णातीति मानसी क्रिया क्रत्वङ्गमेवमत्रापीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

इतश्च षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयो ऽर्काः तेषामेवैक एव तावान् यावानसौ पूर्व इति क्रियात्वसादृश्यादेवमुक्तम् ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

तुशब्दात्पक्षव्यावृत्तिरेवकारो ऽवधारणे । विद्यैवेयं मानसी स्वतन्त्रा निर्धारणात् । ते हैते विद्याचित एवेति ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

इतश्च तान्वैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानीति ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

न प्रकरणेन लिङ्गादिबाधस्तेषां बलीयस्त्वात् । ते हैते विद्याचित एवेति श्रुतेः सर्वदा सर्वाणीति लिङ्गम् । न ह्यन्यथा-सर्वाणि भूतान्यस्य विचिन्वन्तीति युज्यते । मनोवृत्तिषु तूप-पद्यते । षट्त्रिंशत्सहस्राणीति च शतायुः पुरुषस्तत्र शतेषु संवत्सरेषु यावन्त्यहोरात्राणि त्रीणि शतानि षष्टिश्च षष्टि-श्चाहोरात्राणि भवन्ति तदीयामहोरात्रसङ्ख्यां मनोवृत्तिषु कल्प-यित्वैवं व्यपदिश्यते विद्यया हैवैत एवंविदश्चित्ता भवन्तीति प्रमाणत्रयं विद्यामयत्वप्रतिपादकम् । एवं हि ग्रहणं च क्रत्वङ्ग-शङ्कानिरुणद्धि॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथकत्ववत् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च स्वातन्त्र्यं मनआदिव्यापारेषु क्रियावयवानुबन्धान्मन-सैवाधीयन्त मनसा चीयन्त मनसैव ग्रहा गृह्यन्त क्रत्वङ्गत्वे मनस्यारोपणमनर्थकम् । आदिशब्देन पूर्वोक्तातिदेशो व्यपदिश्यते । भेदे सत्यतिदेशो ऽवकल्पते प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा शाण्डि-ल्यविद्याप्रभृतीनि कर्मभ्यो विद्यान्तरेभ्यश्च पृथगवतिष्ठन्ते दृष्ट-श्चोत्कर्षो ऽवेष्टे राजसूयप्रकरणे पठितायाः । तदुक्तं भेदलक्षणे अवेष्टौ यज्ञसंयोगात् क्रतुप्रधानमुच्यते इति । यदि ब्राह्मणो य-जेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघार-यतीत्यादिवाक्येन ब्राह्मणादिसम्बन्धो ऽवेष्टेर्विधीयते ऽन्नाद्य-फलाय । यथाह श्रुतिरेतयान्नाद्यकामं याजयेदिति ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

न मानसग्रहसामान्यादपि मनश्चिदादीनां क्रियाङ्गत्वं केवलपुरुषार्थोपलब्धेः। पूर्वस्मिन्मण्डलब्राह्मणसमाप्तौ स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो ऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स एवंविद आत्मा भवति सो ऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवतीति। तदेवात्राप्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशेन सम्बध्यते। सामान्यफलं चोत्तरत्र श्रूयमाणम्।

विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः।

न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन इति॥

न हि फलमन्तरेण विधिः समाप्यते। तदुक्तं चतुर्थे श्रुत्येकदेशः स इति। न च मानसग्रहतुल्यत्वात् क्रियाङ्गत्वम्। न हि किञ्चित्सादृश्यं कस्य चिन्नास्ति मृत्युवत्। यथा स एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति अग्निर्वै मृत्युरग्न्यादित्यपुरुषयोर्न सादृश्यादेकतापत्तिः। यथा चासौ वा व लोको गौतमाग्निश्चित् इत्यनन्तरे लोकम्पृणाब्राह्मणे ऽग्निरिति न ह्यग्नेर्लोकापत्तिर्लोकस्य चाग्न्यापत्तिः॥ ५१॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥५२॥

परस्तादप्ययं वा व लोक एषो ऽग्निश्चित् इत्यनन्तरे लोकम्पृणाब्राह्मणे ताद्विध्यं विधायित्वं शब्दप्रयोजनं लक्ष्यते। तत्र हि विद्यया तदारोहतीति विद्यामाहात्म्यं दर्शितं तत्सामान्यादिहापि विद्याविधित्वम्। भूयांसो ऽग्न्यवयवाः सम्पादयितव्याः विद्यायामित्येतस्मात्कारणादग्निनानुबध्यते विद्या न कर्माङ्गत्वात्। तस्मान्मनश्चिदादीनां विद्यात्मकमिति॥ ५२॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

मनश्चिदादयो विद्याविधयः पुरुषार्था इत्यनन्तरमुक्तं एको ऽसौ पुरुषो यदर्थास्तु परलोकफलविधय इति तत्प्रसाधनार्थमारभ्यते। तत्रात्मनो ऽभावमेके लोकायतिका मन्यन्ते। कुतः।

शरीरे सति चैतन्यस्य भावात् असति चाभावात्तद्धर्मश्चैतन्यं शरीराकारपरिणतेभ्यो भूतेभ्यश्चैतन्यमुत्पद्यते इति। तथा बार्हस्पत्यानि सूत्राणि पृथिव्यप्तेजो वायुरिति तत्त्वानि तत्समुदाये शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञा तेभ्यश्चैतन्यं किण्वादिभ्यो मदशक्तिवद्विज्ञानामिति ॥ ५३ ॥

अत्राभिधीयते।

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

तुशब्दः प्रक्षव्यावृत्त्यर्थः। न शरीरधर्मश्चैतन्यं तत्रोक्तव्यतिरेकस्तस्याः स धर्मश्चैतन्यमित्यर्थो येन परिणतानि भूतान्युपलभ्यन्ते स तेभ्यो व्यतिरिक्तस्तदुपलब्धावश्यमभ्युपगन्तव्यः। न ह्युपलभ्यो घटादिरेवोपलब्धा। ग्राह्यग्रहीत्रोर्भेदानुभवात्। उपलब्धिवत्। यथोपलब्धादन्योपलब्धिः। सा कस्मादभ्युपेयते। अपरोक्षत्वादेवं चेदुपलब्धाप्यपरोक्ष एव। उपलब्धा उपम्भ उपलब्धिश्च त्रितयं प्रत्यक्षम्। उपलब्धा तावत्स्वयं प्रसिद्धः प्रमाणं प्रमेयं च तत्सापेक्ष्यमचेतनत्वात्। सर्वो हि लोकः स्वमात्मानं प्रत्यभिजानाति जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तावस्थात्रयव्यतिरिक्तं सोऽहमित्यनुसन्धत्ते। यस्त्वमात्मानं निराकरोषि किमहमस्मीति प्रत्येषि किं वा नेति। यदि न प्रत्येषि को वा निराकर्ता। अथ प्रत्येषि त्वमेवासौ निराक्रियमाणस्यात्मत्वात्। न ह्यभावप्रत्ययः प्रमातर्यास्पदं लभते। अभावज्ञानस्यापि प्रमातारमनाश्रित्यानुपपत्तेः। प्रमेये हि घटादावस्ति नास्ति प्रत्ययौ पर्यायेण प्रवर्तेते। न च शरीरधर्मत्वं तद्धर्मवैधर्म्यात्। ये हि शरीरधर्मा रूपादयः तेषां तद्भावभावित्वात्। यावच्छरीरभावित्वात्। मृतशरीरेऽप्यनुवृत्तेरन्यद्यावच्छरीरभावि चैतन्यम्। धर्मस्य हि द्विधा निवृत्तिराधारविनाशाद्वा विरुद्धधर्मसमादेशाद्वा। यथा श्यामस्य कुम्भस्य रक्तगुणयोगान्निवृत्तिः। ननु चैतन्यं तत्रापि विरुद्धं धर्मान्तरम्। अत्रोच्यते। प्रायेण प्राकृतानां लज्जापरित्यागः पाण्डित्यकारणं सति शरीरे चैतन्याभावः कथमिति पृष्टे स एव चैतन्याभावो हेतुरुपदिश्यते त्वया। न हि साध्य एव हेतुर्भवति। न हि श्यामत्वाभावः श्यामत्व-

निवृत्तौ हेतुः किन्तु गुणान्तरम् । न चाचैतन्यं नाम किञ्चिद्गुणान्तरमस्ति । ननु च कार्कश्यादिर्यथा सत्यपि शरीरे अपैति तद्धर्मः सन् । तत्र युक्तं मृदुत्वस्थूलत्वादीनां निवृत्तिहेतुत्वात् किं चक्षुः शरीरसमवायित्वेन प्रतिभासन्ते रूपादयस्ते तद्धर्मा भवन्तु संवेदनसामर्थ्यात् । कदाचिच्चैतन्यतत्समवायित्वेन गृह्यन्ते । चैतन्यविशिष्टे शरीरे ग्राह्ये ऽभ्युपगम्यमाने ऽन्यच्चैतन्यं कल्पयितव्यं गृहीतत्वेन तस्यान्यामित्यनवस्थेति व्यतिरेको वलादापद्यते चैतन्यशरीरं न सम्भवतीति भौतिकत्वात्कुम्भादिवत् । हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्यसम्भवादचैतन्यं कुम्भादीनामस्मदादिवत् । आगमाच्चोत्क्रान्तिगत्यागतिप्रतिपादनात् व्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चैवं प्रमाणत्रयसिद्धो ऽस्माकमात्मा । यत्तु शरीरे भावादिति व्यतिरेको ऽसिद्धः शरीराभावे तदभावः हेत्वभावादिति स्थितम् । मदशक्तिवदित्ययुक्तं दृष्टान्ताभिधानं वैधर्म्यात् । अवश्यं कस्य चिच्छक्तिर्भवति वीजस्याङ्कुरशक्तिरग्नेर्दहनशक्तिरिति । यदि शरीरव्यतिरेकेणापरिणतस्य महाभूतस्य परिणतस्य वा चैतन्यशक्तिर्दृश्येत ततो दृष्टान्तो ऽयुक्तस्तदभावात् कायकार्यं चैतन्यमिति प्रतिज्ञामात्रमिति ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत लोकेषु पञ्चविधाः सामोपासीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोपमन्थमयं वा व लोक एषो ऽग्निश्चित इत्येवमाद्याः प्रतिशाखासु प्रत्ययं विधीयमानाः व्यवतिष्ठेरन् । येन स्वरादिविशेषेण यस्यां शाखायामुद्गीथादयः पठ्यन्ते तद्विशिष्टा एव भवेयुर्न शाखान्तरगतोद्गीथाद्याश्रयाः सन्निधानादिति प्राप्ते ब्रूमः । उद्गीथाङ्गप्रतिबद्धाः प्रत्यया न प्रति वेदं किन्तु सर्वशाखाविहितास्युर्यस्मादुद्गीथादिश्रुतिरविशिष्टा सन्निधिं बाधते । क्रतुमध्यगताश्चोद्गीथादयः प्रत्ययाश्रया न तत्र सन्निधिविशेषः । सर्वशाखाप्रभवत्वात्क्रतोः ॥ ५५ ॥

मन्त्रादिवद्वा ऽविरोधः ॥ ५६ ॥

चार्थे वाशब्दः । शाखान्तरविहितो मन्त्रः कुटरुरसीति

शाखान्तरेष्वपेक्षते । कुक्कुटो ऽसीत्यश्मानमादत्ते कुटरुरसीति वेति मैत्रायणीयानां प्रयाजा न सन्ति तथाप्यन्नूर्ध्वगुणविधिर्भवति । समानतन्त्रा होतव्या इत्यादिग्रहणम् ॥ ५६ ॥

भूम्नः क्रतुवत् ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥५७॥

वैश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं समस्तोपासनं कर्तव्यमथ व्यस्तोपासनमपीति । दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचेति प्रत्येकश्रुतेः फलसङ्कीर्त्तनाच्च व्यस्तोपासनप्राप्तावुच्यते । भूम्नः समग्रोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्रशस्तता प्रमाणवत्त्वम् । कथम् । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वात् । यथा वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते इति । मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदिति दोषदर्शनात् क्रतुवत् । यथा पौर्णमासादीनां साङ्गानामेकः प्रयोगः फलाय श्रुतेश्च भवति यथा न्याय उक्तो ऽस्माभिः । तथा व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य समग्रोपासनत्वमेवानुकृष्य स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति ॥ ५७ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥

शाण्डिल्यविद्यादीनामपि समुच्चित्योपासनं ज्यायो ऽनन्तरन्यायेन । यथा चाग्निहोत्रादीनां समुच्चित्य प्रयोगस्तथात्रापीति प्राप्त उच्यते । नानेति । भेदेनोपासनं कर्तव्यं न समुच्चित्य । प्रतिप्रकरणमुपासनाविधीनामन्योन्यनिराकाङ्क्षत्वात् । कथम् । शब्दादिभेदात् । शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणानि कर्मभेदप्रमाणानि भेदलक्षणे दर्शितानि तैरेवात्रापि भेदसिद्धिर्भेदोपासीत स क्रतुं कुर्वीतेति स्वरूपाभेदे ऽपि विधेयस्य पुरुषप्रययस्य गुणफलानुबन्धात्तत्स्वरूपं भिद्यते । यथेष्टिपशुसोमादीनाम् ॥ ५८ ॥

विकल्पो ऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥

किमासु विद्यासु फलार्थिनां समुच्चयेन प्रयोगो ऽग्निहोत्रादिवदथवा विकल्पित इति । समुच्चयोऽग्निहोत्रादिवदिति पूर्वः पक्षः । विकल्प इति सिद्धान्तः । कस्मात् । अविशिष्टफलत्वात् । अपवर्गप्राप्तिरेकफलमेकार्थास्तु विकल्पेरन्निति न्यायात् । यथा

व्रीहियवयोरेकं कार्यमन्योन्यानिरपेक्षसाधनभावोपदेशाद्विकल्पस्तद्वदत्रापीति ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

प्रत्युदाहरणसूत्रम् । स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदनं रोदितीति । काम्यास्तु यथा कामं यथाफलं यावन्ति फलानि प्रार्थयते तत्प्राप्तये समुच्चेतव्याः यद्येकफलामिच्छति तदैकमेव कुर्यादित्यनियमः । पूर्वोक्तहेत्वभावादिति ॥ ६० ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥

कस्याङ्गेषूद्गीथादिषु यथाश्रयभावः प्रत्ययानां तेन तेन वेदेन विहितानां यथाश्रयस्तोत्रशस्त्रादयो नित्यास्तथाश्रिता इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

इतश्च यथा स्तोत्रादीनां शिष्टिः शासनं विधानं तथा प्रत्ययानाम् ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

होतृषदनाद्धैवाऽपि दुरुद्गीथमनु समाहरतीति यः प्रणवः स उद्गीथ इत्येकत्वविज्ञानसामर्थ्यादुद्गाता स्तोत्रवैगुण्यसमुत्पन्नं होतृकर्मणः शंसनात्समादधातीति समुच्चयं दर्शयति ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

इतश्च । विद्यागुणस्योङ्कारस्य वेदत्रयसाधारण्यश्रवणात् । ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति तदाश्रितस्य प्रत्ययस्य साधारण्यमित्यभिप्रायः । ननु पुनरुक्तमेतन्नित्यस्तोनियतो ऽङ्गभावः पृथग्घ्यः प्रतिबन्धः फलमिति । अत्रोच्यते तदेवाक्षिप्यते । कथमाश्रयासम्बन्धस्यावश्यं विधेयत्वात् । अन्यथा बहिरपि प्रयोगः स्यात् । ततश्च प्रयोगवचनेनाश्रयवदाश्रितस्यो-

पादानानित्यप्रयोगे यस्य ऋत्विजो यदुपासनमुक्तं तत्ते-न कर्तव्यम् । अङ्गातरवत् प्रयोगवचनोपादानविशेषात् । यथा यस्यपर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्याश्रयसंम्बन्धो ऽवश्यम्भावीति क्रत्वर्थता । अत्र वाक्यान्तरेण श्रद्धयोपनिषदेति फलस्य विधानात्तदपि भवतीत्युच्यते। नाश्रयसम्बन्धो ऽत्र विधातव्यः प्रयुज्यमानोद्गीथाद्युद्देशेन मनोवृत्तिमात्रविधानात्, । न चोद्गीथादयः क्रतोर्बहिर्विधीयन्ते नैमित्तिकत्वात् अध्वर्य्वादिवत् । अधिकृताधिकारित्वसिद्धं गोदोहनादिवत् । तथा तत्राप्प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं फलं साधयति प्रणयतिशब्दोपादानसामर्थ्यादाश्रयत्वसिद्धेरेवमत्रापि । पर्णमयी वाक्ये तु जुहूसम्बन्धस्यावश्यंभावित्वात्तत्सम्बद्धापूर्वं विधातव्यमिति फलश्रुतेरर्थवादः । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । इह तु वाक्यान्तरे स्ववाक्ये वा यत्फलमुक्तं तदेवमुक्तमन्तरङ्गत्वादनारभ्याधीतत्वाच्चेति तदेव स्थितं पृथक्प्रातिबन्धः फलमिति ॥ ६४ ॥

तदेतदुच्यते—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

न वेति व्यावृत्तिः । न प्रत्ययानां क्रत्वर्थत्वात् स्वाङ्गानामुपसंहारं करोति ज्योतिष्टोमादिविधिः पुरुषार्थास्तु प्रत्यया इति वैषम्यम् । अत एवावश्यं कर्तव्यताभावात् प्रत्ययाः कल्पसूत्रकारैर्न निबद्धाः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

इतश्च प्रत्ययानामसहभावो दर्शनादेवंविदहं ब्रह्म यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजो ऽभिरक्षतीति ब्रह्मणो विद्वत्तया सर्वेषां पालनं ब्रुवन्प्रत्ययनित्यतां दर्शयति ॥ ६६ ॥

इति भास्करीयब्रह्मसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥

(७) न्यायरत्नमाला–श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्–बादरायणप्रणीत-वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-भिक्षुकृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णम्। (वेदान्त) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणानिर्मिता सम्पूर्णा। (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपण-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टा-रकाचार्यसंगृहीतः। आचार्यचित्सुख-मुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीअप्पयदीक्षितकृतम्। सं० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-सोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-ऽध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-भट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम्) महामहो-पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीत-स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम्। महामहोपाध्यायश्रीकर्का-चार्यविरचितभाष्यसहितम्। १३

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) २

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम्। आनन्दपूर्ण-विरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्या-ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम्। (वेदान्तः) १३

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया-ऽवतरणिकया च सहितम्। ८

२४ ब्रह्मसूत्रवृत्तेः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्त) २

२५ क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि : (न्यायः) २

२६ ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

२७ षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

२८ शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च १

२९ अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याजागदीशी टीका । १२

३० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा संस्कारप्रकाशात्मकः । १०

३१ वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

३२ स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वराविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

३३ वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २

३४ प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः १

३५ वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

३६ योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्य-नारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिका-समाख्यया संवलितम् । २

३७ वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वती स्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणी समाख्य व्याख्यासंवलितम् । ४

३८ विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वर श्रीमहेश्वरसुरिविरचितः । २

३९ श्रीसुबोधिनी । श्रीवलभाचार्यविनिर्मिता । श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचित टिप्पणीसहिता । २

४० वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पुजाप्रकाशः । ४

४१ वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः । २

४२ स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य नारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचित । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

४३ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्य व्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्याय १०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस, सिटी,